cogito

HÉLÈNE L'HEUILLET

gecikmeye övgü

zaman nereye gitti?

Çeviren: Şehsuvar Aktaş

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

GECİKMEYE ÖVGÜ
Zaman nereye gitti?

Hélène L'Heuillet Sorbonne Üniversitesi'nde Felsefe bölümünde doçent. "Raison Publique" dergisinin yayın kurulu üyesi.

Kitapları: *Basse politique, haute police. Une approche philosophique et historique de la police* (Fayard, 2001); *La psychanalyse est un humanisme* (Grasset, 2006); *Aux sources du terrorisme, De la petite guerre aux attentats-suicide* (Fayard, 2009).

Şehsuvar Aktaş 1964'te Ankara'da doğdu. Ankara Charles de Gaulle Lisesi'ni, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tiyatro bölümünü bitirdi. Aynı bölümde yüksek lisans, ardından doktorasını yapan Aktaş, 1989-91 yıllarında Anadolu Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Tiyatro Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı. 1983'ten başlayarak birçok oyunda sahneye çıktı ya da yönetmenlik yaptı. Ayrıca televizyon dizilerinde oynadı, atölye çalışmalarına katıldı. Tiyatro çalışmalarının yanında çevirmenlik yapmaya devam ediyor.

Hélène L'Heuillet'nin
YKY'deki kitapları

Komşuluk –
İnsanların Birlikte Varoluşu Üzerine Düşünceler (2019)

Gecikmeye Övgü –
Zaman nereye gitti? (2022)

HÉLÈNE L'HEUILLET

Gecikmeye Övgü
Zaman nereye gitti?

Çeviren
Şehsuvar Aktaş

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 5914
Cogito - 260

Gecikmeye Övgü - Zaman nereye gitti? / Hélène L'Heuillet
Özgün adı: Éloge du retard - Où le temps est-il passé ?
Çeviren: Şehsuvar Aktaş

Kitap editörü: Korkut Erdur
Düzelti: Başak Günsever

Kapak ve sayfa tasarımı: Mehmet Ulusel
Grafik uygulama: Arzu Yaraş

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın Tic. ve San. Ltd. Şti.
Akçaburgaz Mahallesi 137. Sokak No: 12 34522
Esenyurt / İstanbul
Telefon: (0 212) 656 49 97
Sertifika No: 45523

Çeviriye temel alınan baskı: Éditions Albin Michel, Paris, 2020
1. baskı: İstanbul, Ocak 2022
ISBN 978-975-08-5210-7

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2020
Sertifika No: 44719
© Éditions Albin Michel - Paris 2020

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
facebook.com/yapikrediyayinlari
twitter.com/YKYHaber
instagram.com/yapikrediyayinlari

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

Kızım Linda'ya

İÇİNDEKİLER

Giriş • 9

1. Kayıp zaman çılgınlığı • 17

2. Uyumayı düşlemek • 38

3. Kaygı veren Satürn • 62

4. Hayatın değeri • 84

Sonuç • 100

Giriş

Geleceği göze almak, nasıl biraz daha gecikilir diye sormak olacaktır belki de... Gecikmek evet, saatlerin ve günlerin ve ayların, programların ve listelerin, orada bulunmamıza gerek bile kalmadan tamamlanan her şeyin çılgınca koşusundan biraz geride durmak.

Anne Dufourmantelle, *Éloge du risque*

Çok geç kalmıştım, en başından beri çok geç.

Aslı Erdoğan, *Kabuk Adam*

Zaman belirten sözcükleri olmayan bir halk hakkında ne düşünürdünüz? Halkımın dilinde gecikme *ya da* beklemek *sözcükleri yoktur. Beklemeyi ve gecikmeyi bilmezler.*

Bir Siyu reisinin sözleri, alıntılayan Edward Hall, *The Silent Language*

"Vaktim yok". Günde kaç kez söylüyoruz bu cümleyi? Kibarca geri çevirme ya da dinlenebilir tek mazeret olan zaman bahanesi, geçerliğini yitirmiş bir ifadeden daha fazlası artık: Onu birebir anlamıyla kavramak gerekiyor. Yalnız "benim" vaktim değil, artık "bizim" vaktimiz yok. Aslında zaman artık yok. Geçmişin bir boyutu değil yalnızca, o artık geçmişte kaldı. Onu kaybettik. Zamanı kaybetme deneyimi, ajandaları okunmaz hale gelmiş "acayip yoğun", "işi başından aşkın" insanlara özgü değil bir tek. Can sıkıntısı çekenler de bir o kadar nasipsiz. Kalan vakitlerini "öldürmek" için didindikleri halde onların da fazla zamanı yok. İşte paradoks bu, en azından görünüşte öyle: Bir yandan yokluğuna yanarken bir yandan da zamana karşı ölümcül düşünceler besliyoruz: Zaman rahatsız ediyor, onu sevmiyoruz. Hem tatilini nasıl geçireceğini bilmeyenlerin hem de bir resme ya da bir manzaraya bakmak için durmayı bilmeyenlerin nefret ettiği zaman uçup gitti. Fazla zamanı

olma korkusu tuhaf biçimde zamanın tükenmesi sonucunu doğurdu. Bunun için kaygılanmaya başlamak gerekir.

Bugün artık psikanaliz yapmak için bile zaman yok. Öznel bir değişim sağlayan ve düzenli buluşmayı gerektiren (Freud'un zamanında günde bir kez!) gerçek psikanaliz günümüz yaşamının ritmine "uymuyor". Büyük terapi piyasası bu nedenden ötürü öncelikle doğru saptanmış sorunlara hızlı çözümler getirdiği (kısacası varoluşun etkin yönetimine katkıda bulunduğu) kabul edilen çok çeşitli türevlerini sunuyor. Günümüzde meditasyonun yükselişi, her gün kendine biraz vakit ayırmayı gerektirdiği gibi kimi gerçeklikleri kişiye yeniden keşfettirmeye de dayanıyor. Bu yönüyle kimi insanların bir psikanaliz için kendilerine zaman ayırmalarına yardımcı oluyor, ama analiz yapılırken bile bilinçaltının akışını yakalamak zor. Terapi seansıyla olabildiğince sekteye uğratılmaması gereken yüklü bir programa "sıkıştırılmış" randevular bilinçaltıyla karşılaşmanın şokunu zora sokuyor. Analizin, "dayanmayı" sağlayan gündelik konforu bozmamak adına yalnızca "durumu saptama" arzusuna dönüşmesi hiç de şaşırtıcı değil. Serbest çağrışım için artık zaman yok, düşler için artık zaman yok.

Çünkü bizler ezildik. Ve acılarımız da zamanla alakalı. Aslında büyük bir "zaman açlığı"[1] çekiyoruz.

Günümüzdeki bir ifade biçimi tarihle alakalı yayınlarda yaygın olarak kullanılıyor: "...vb'nin olmasını beklemek gerekti". Sakıncasız olan ve tam bir tarih sıralamasının yerini elverişli biçimde almış görünen bu kalıp zamanla olan ilişkimize dair çok şey söylüyor. Geçmiş yalnızca olmuş, bitmiş bir şey olarak görülmüyor. Ona karşı herhangi bir borcumuz olduğu düşüncesi de bizden uzak. Geçmiş sabırsızlıkla tepinilen zihinsel bir alan oldu: "Ne yani, şu salak atalarımız ...vb olduğunu anlamamışlar mı?" "*x* olayı *y* senesinde meydana geldi" diye yazılması gerekirken, "*x* olayının gerçekleşmesi için *y* senesinin gelmesi gerekti" ifadesini okuyoruz. Eskiler geç kalmıştı! Tanım itibariyle öyleler, tarihin geri kalmış zavallıları, yazık onlara. Büyüklerin ne kadar kıt zekâlı olduklarını,

1 Hartmut Rosa, *Aliénation et accélération. Vers une théorie critique de la modernité tardive* (2010) (*Alienation and Acceleration: Towards a Critical Theory of Late-modern Temporality*), İngilizceden çev. Thomas Chaumont, Paris, la Découverte, 2012, yeniden basımı, La Découverte Poche, 2014.

çocukları ya da bazen yeni konuşmaya ya da yürümeye başlayan torunları tarafından nasıl gülünç duruma düşürüldüklerini görmek için izlenme oranının yüksek olduğu saatte yayınlanan bir TV spotuna bakmamız yeterli. Bizleri önceki kuşakların Steve Jobs kılığında bir kurtarıcıyı dört gözle beklediklerini düşünmeye ve "seçkinler iPhone'u icat edecekleri yerde zamanı neyle geçirdiler ki" diye sormaya iten bu retorik başımızı döndürüyor. Tarih felsefelerinin ve iyilik kavramı üzerine kurulan teleolojilerin zamana erişmemizi sağlayabileceğini düşünebilirdik ama bunun tersi oldu. Ereği olan bir oluşa artık inanmıyoruz ama geleceğimizi düzenleyen zamandan daha aceleciyiz.

Peki neyin peşinde koşuyoruz? Aşamaları böyle atlamamıza iten hedef ne? Neye geç kaldık şimdiden? Çağımızın hangi konuda treni kaçırdığını söyleyeceğiz? Iskalamakta olduğumuz hayatın kendisi. Hatırlatmak gerekir mi? Hepimiz bitiş çizgisine varacağız. Hem de oldukça çabuk. Her şey yolunda gittiğinde ise fazla aceleci davranmaya istekli olmayanlarımızın sayısı oldukça kabarık yine de. Ne var ki, korkuyoruz.

Geç kalmak tam bir saplantıya dönüştü. Öyle ki her şey bizi erkenciliğe sürüklüyor. Günümüzde çocuklar bile çocukluktan çıkmak için acele etmeliler; hızlı gitmeliler – okumayı hızlıca öğrenmeli, hızlıca "temel bilgilere hâkim olmalı", oradan oraya hızlı gitmeliler. "Erken gelişen" bir çocuk sahibi olmak bütün ebeveynlerin hayali. Ama yaygınlaşan erken gelişmişlik, giderek daha sık görülen erken ergenlik ve erken menopoz olarak da kendini gösterdiğinde oturup ağlıyoruz.[2] Yeni kuşaklar mesajı aldılar. Yetişkinliklerini 30 ila 45 yaş arasında yaşamalılar. Bunun öncesinde yaşamak ve çalışmak, bir aile kurmak ve terfi etmek için yeterince deneyimleri yok. Sonrasında ise ıskartaya çıkarılmanın ilk işaretleri belirir. Gecikenin vay haline! "Geri kalan" her zaman "anormal" olarak görülür.

Gecikme bizi sarsar işin doğrusu, ama çoğu kez bir edim hatasıdır: Elimizde olmayan, planlamaları ve kendi rızamızla dişlileri olduğumuz yağlı düzenekleri patlatan bir şeydir. Gecikme üzerine

2 Bkz. Marlène Thomas, "Trop précoces, des enfants grandeur nature" ["Fazla erken gelişenler, yetişkin boydaki çocuklar"], *Libération*, 2 Mayıs 2018, s. 18.

düşünmek için öncelikle kimi sakıncaları ondan ayıklamak gerekiyor. Tahammül edilmez gecikme biçimleri ve gecikmeyi kötüye kullanma yolları vardır elbette. En iyi durumda bile gecikme bir semptom olur. Örneğin iki büyük klasik nevroz olan histerik nevroz ve takıntılı nevrozda psişik çatışma gecikmelerle kendini gösterir. Çünkü arzu her iki vakada aynı biçimde kösteklenmez ve bunun çözümü de aynı değildir, gecikme farklı bir biçim alır. Doyuma ulaşma ve artık arzulamama riskine girmemek için tatminsizliği besleyen histerik her zaman beş dakika geç kalır. Takıntılı nevrozu olan ise her işi yarına bırakır: Meşguliyeti arttıkça "daha ileriye" erteler, çünkü onun en büyük korkusu arzusunu tehlikeye atmaktır. Gecikme arzu nesnesini kendine saklamasını sağlar. Her ikisi de, gecikmenin kendilerine ilişkin bir şeyleri gün yüzüne çıkarabileceği korkusuyla, kendileriyle uğraşmak zorunda kalmamak için başkalarıyla meşgul olurlar. Gecikmenin getirdikleriyle yüzleşmek ise kendiyle yüzleşme fırsatından kaçınmaya bir son vermek olacaktır.

Ama beteri var, o da gecikmenin iktidar olması. Zaman geleneksel olarak her zaman hükümdarların tekelinde olmuştur. Bekletme hakkını kendinde görebilen kişi hükümdardır, bu bazen belirsiz bir süre için, yani bekleyende bekleyişin bitmeyeceği izlenimi uyandırarak gerçekleşir. Koşullardaki eşitsizliğin zamansal bir boyutu da var. Sonucu nedenin yerine koyan narsist toplumlarımızda da katlanılamayacak denli geç kalınınca bir hükümdar konumuna erişildiği sanılır. Thorstein Veblen'in muhteşem kitabı *Aylak Sınıfın Teorisi* bunu büyük ustalıkla ortaya koymuştur. Aylaklık öncelikle başkalarını kendi hizmetine koşanların verebildikleri moladır, o başkaları ise işteki her gecikmeden dolayı kendilerini suçlu hisseder ve zaman tarafından zamana tabi kılınırlar.

Herkesin herkesle savaşı artık yalnızca mekânları, bölgeleri, sınırları değil, zamanı da kapsıyor. Her güç ilişkisi bir zaman ilişkisidir. Güç, olmayacak bir tarih verip her işi durdurarak acilen bir şeyin talep edilmesidir. Aciliyette zorlama vardır. İktidar zamansal açıdan imkânsızı talep etme kapasitesiyle ölçüldüğünde yeni bir şiddet biçimi uygular, dayanılmaz bir zihinsel yükle kendini gösteren bir şiddettir bu. Hepimiz (neredeyse hepimiz) başkasının zamanına el koymaya yönelik toplumsal eğilime kapıldık. Şu yeni iktidar

biçimi olan manipülasyon kaçınılmaz olarak zamansal düzeyde kendini gösterir. Çağımızın kabalığı başkasının zamanını hesaba katmamak ve ötekinin zamansal farklılığına gözünü kapamaktır.

Oysa gecikme bizi kurtarabilir. Gecikme, zamansallığı bize hem kaotik hem de sevinçli bir biçimde yaşatan çok özel bir ruhsal deneyimdir. Geç kaldığımızda, bunu bilinçli olarak istemesek de kendimizi başkaldırmış olarak görürüz. Herkese karşı, ve kimi kez farkına bile varılmadan kendi zamanıyla yeniden bağ kurmak amacıyla, baskının zamanı yadsınmış olur. Bugün tek çözüm gecikmeden geri durmamaktır. Paul Lafargue sanayi kapitalizminin ilk yıllarında *Tembellik Hakkı*'nı yazabildiyse, bugün de gecikmeye bu hakkı tanımak gerekir.

Tek egemenlik artık gecikmeninkidir. Gecikme gerçekten de başımıza bir hükümdar tacı kondurur: Her şeyin bizi ezdiği yerde egemen olmanın ne demek olduğunu bize öğretir. Gecikme denilen bu zaman diliminde, onu istemdışı dahi olsa kendimiz ürettiğimizde durumu tersine çevirir iz, her zaman bunu kabul edemesek de geçici bir özgürlük duygusu tadarız. Birdenbire –öyle olmadan– hükümdar oluruz. Hayatımızı yeniden elimize alırız. İnsanlık tarihindeki bütün kölelerden çıkan dersler doğrultusunda "emek fazlası" biraz telafi edilir. Geç kalan kişi için "acele etmedi" denir. Kendine olan borcunun birazını ödemiştir. Erteleme sanatı nevrotik olmaktan çıkmıştır artık.

İyi yaşamak için hız kesmek gerekir – böyle dendiğini sık sık duyarız. İddialı çözümdür ama uygulanamaz. Gecikme herkesin erişiminde olan tek yavaşlama biçimidir. Büyük bir reform hareketinden çok toplumsal zinciri art arda işleyen o küçük değişimlerden biridir. İlkçağ insanları için okumaya ayrılan boş zaman ve okula gitmeyi sağlayan ara anlamına gelen *skhole* zor durumda. Jeanne Moreau'nun şarkıda söylediği gibi[3] "sevdiğimiz sayfadan kendiliğinden açılan" kitaplarla aylaklığın zamanını benimsemek mi? İmkânsız. Bulunulan rütbenin yüksekliğini belirtecek olan çalışma muafiyetini de içeren sıra dışı bir konumu çok yukarıda aramak gerekiyor artık.[4] Toplumsal basamakların en üstünde bulunanla-

3 Jeanne Mooreau, "La Vie de Cocagne", 1963.

4 Thorstein Veblen, *Théorie de la classe de loisir* (1899), İngilizceden çev. Louis Evrard, Paris, Gallimard, 1970, coll. "Tel".

rın bile bugün "artık zamanı yok". Geç kalmaktan –kendilerini mahrum etmedikleri şeyden– başka bir şey yapamaz durumda değillerdir artık.

Antik dönemdeki egemenliğinden kalan bir şeyleri hâlâ taşıyor olsa da gecikme artık efendiye ait değildir. Daha çok suçun egemenliğine sahiptir gecikme. İhlal edicidir. Hoş görülemez olduğu için ihlal edicidir.

Romancı Aslı Erdoğan'ın *Kabuk Adam* romanının kadın kahramanı gibi bir yere düzenli olarak geç gitmemiz gerekmez miydi?[5] Bu durumda, Karayipler'deki bir yaz okuluna kaydolan genç kadın fizikçinin kendi bedenine ve ruhuna yeniden kavuşması için meslektaşlarının bunaltıcı derecede robotlaşmış aptallığını acı bir biçimde görmesini "beklemek gerekti" diyebiliriz. Yükümlü olduğu bütün şeylere –seminerlere, yemeklere, grupla gezmelere– gecikmek anlamına gelen o küçük ihlal yoluyla geç kalmışlığına neredeyse metafizik bir düzey kazandırır, üstün yetenekli, erken gelişmiş olan kendisinin "ontolojik olarak" geç kalmış olduğunu kavrar. Bu küçük gecikmelerinde okuma, yazma, manzarayı seyretme, yüzme, dans etme özgürlüğünü elde eder. İhlal kendi içinde bir amaç değildir gerçekten, her zaman tepkiseldir. Yalnızca direniştir, kapalı kalmış bir kapının zorla açılmasıdır. Gecikme roman kahramanına tam da gecikmenin damgasını taşıyan bir buluşma sağlar. Bizzat "kendisi çok geç kalmış" bir adamla karşılaşır[6] ve ancak bittikten sonra farkına vardığı bu sevdanın ardından, sancılı bir biçimde, bir prangayı kırarcasına hayata geri döner ama meslektaşlarının daracık dünyasının kendisini sürüklediği umutsuzluktan azadedir. Gecikmede haz alma umudu, zaman dışı gibi görünen o zamanın tadını çıkarma umudu vardır, çünkü tam olarak hayatın zamanıdır bu.[7]

---

5 Aslı Erdoğan, *L'Homme coquillage* (2006), [*Kabuk Adam*], Türkçeden çeviren: Julieen Lapeyre de Cabanes, Actes Sud, 2018.

6 "Ufuk çizgisinden, kapkara okyanusun içinden çıkıp gelmiş gibiydi Kabuk Adam ve çok geç kalmıştı. Hayatıma da çok geç kalmıştı zaten." Aslı Erdoğan, *Kabuk Adam*, Everest Yayınları, 2008, s. 117.

7 "Okyanus hiç bitmeyen bir sevecenlikle okşar; [...] Soyut kavramlara, kesinliğe, kuzey iklimlerinin çözümleyici düşüncesine yer olamazdı burada; [...] Güçlü bir akıntı, beni zamanın dışına atar, bir deniz kabuğu gibi bir kumsala bırakırdı." *Age*, s. 16-17.

Her edim hatası gibi, gecikme de onu deşifre etmesini bilen için iyileşmenin başlangıcıdır. İyileşmeden kasıt, zamanı birinci tekil şahısta yaşamak, kendi yaşamına olduğu gibi kendi zamansallığına değer vermektir. Bu ise örneğin bir psikanalitik tedavinin neredeyse aynı gün aynı saatte tekrarlanan seanslarla oluşturduğu rutin içerisinde bir danışan, basit bir kelime oyunuyla, yeniden soluk almaya başladığında, soluklandığında, zamanı askıya alarak ona yeniden kavuştuğunda gerçekleşir; bu durumda, uzayan ya da oluşturduğu etkilerle anlattıklarından dolayı altüst olmuş kişiyi bir süreliğine hareketsiz kılan seansın günün geri kalanındaki işleri geciktirmesi artık çok önemli değildir. Kendini toparlaması için zaman gerekmiştir. Genellikle zamanımızı hesap yapar gibi "yönetiriz", ancak psikanaliz gider-gelir dengesini karıştırır. Gecikme kaçınılmazdır. Zaman kazanıldığından daha çok kaybedilir. Zaman söz konusu olduğunda hep zararına çalışılır. Gecikme bu çağdaki büyük giderimiz, iyi ayarlanmış zaman ekonomisinin "lanetli kısmıdır". Gecikme dara kaybıdır – zaman kazanmaya dayalı ekonomiyle bağdaşmaz. Peki iyileşme hâlâ mümkün müdür? Zaman yitip gitmişse, kişi kendi zamansallığına nasıl yeniden kavuşur?

Trenlerin, uçakların gecikmesi beklenmedik kazançtır: Bu durumda artık zaman çalmaktan başka bir olasılık yoktur. Hep olduğu gibi zamanın önünde giden sanat bunu iyi kavramıştır. Özellikle de bir zaman sanatı olan sinema. Olası görünmeyen bir karşılaşma, önce istemimiz dışı olup sonra arzu edilen bir aksama, saat farkının etkisiyle sirkadiyen ritmin bozulması demek olan gecikmenin sunduğu özgürlük alanında gerçekleşebilir. Geç kalmak, okulu kırmak, kestirme yollara sapmak, hedefe doğrudan gitmemek, hatta hedefe gitmemektir, bunun yanı sıra o zaman dilimini yeniden yaşamaya başlamak ve onu ölmekte olduğunu hisseden birisine yeniden hayat vermek için kullanmaktır. Gerçekten de bir yaşamın gerçekliğinin ortaya çıkması için bir "süre" gerekir. Gecikme o "süredir", zamanın yeniden "süzülmeye" başladığı o andır. *Lost in Translation* filminde anlatılan tam da budur. Sofia Coppola zamanın, bir vade bitiminden ötekine kişiye sürekli bir uykusuzluk yaşatan kırılmalarla ilerlemek yerine yeniden akmaya başladığı o anı çarpıcı biçimde filme alır.

Gecikme, bizi rahatsız ettiğinde, planlarımızı ve "takvimimizi" –ne kadar da doğru bir adlandırma– altüst ederek başımıza hiç

habersiz geldiğinde bile sürprizin zamanıdır. Uçak gecikir, aktarmalı uçuşlar kaçırılır, bavul kaybolur – içinde alınması zorunlu ilaçlar vardır. Yalnızca turistik amaçlı kullanılan bir dille nasıl işin içinden çıkılacaktır? Gecikme kimi kez, vaktini ayırmaya ve iyi bir seyahat arkadaşı olmaya hazır bir çevirmeni yolumuzun üzerine kendiliğinden çıkarır. Gecikme bizi kendimizden ve teknolojinin beslediği kendi kendine yeterli olamama yanılsamasından çekip çıkarır. Bizi konuşmaya, istemeye, yardım kabul etmeye zorlar. Birisine yalnızca evinde değil kendi zamanında da yer açmayı kabul eden ötekinin konukseverliğiyle karşılaşma fırsatını verir. Gecikme, konukseverliğin belirtisi olabilir.

Gecikme, başka deyişle, bir direniş stratejisi olabilir. "Vaktim yok" demek, baskı altındaki birinin felaket çığlığından farklı bir ifade yoludur. "Vaktim yok" demek nezakete davettir, gücün kötü kullanımına "hayır" demektir.

Gecikme hakkı direniş hakkı kadar tuhaf ve bir o kadar gereklidir. Gecikmeyi bir yasa kapsamına, örneğin iş hukuku kapsamına almak onu normalleştirmek anlamına gelecektir. Gecikme zamansal bir esneklik kapsamına alındığında gecikme olmaz. Gerçek gecikme kişisel bir riski, boyun eğmemeye karar verince gelen bir cesareti gerektirir. Gecikerek kendimizi ertelemeye bir son verebiliriz. Geciktiğimizde, her şeyin geçicileştiği o anda, süreyi yeniden hissetmeye başlayabiliriz. Gerilim içinde yaşansa da gecikme deneyimi bizi zamanın direncini hesaba katmaya zorlar. Zaman bize dayattığı gecikmeyle son sözünü söylememiş olduğunu gösterir. Bunun acısını çekmek ya da tadını çıkarmak bize kalır – istediğimiz ya da yapabildiğimiz kadar. Gecikme deneyimi zamanın yasasıyla yeniden bağ kurmamızı sağlar. Hangi noktada kurtarıcı olduğunu anlamak zamanı nasıl kaybettiğimizi ve onu nasıl yeniden bulabileceğimizi kavramak demektir.

1. Kayıp zaman çılgınlığı

Zamanı yakalamak istiyorsak, onu nasıl kaybettiğimizi bilmek gerekiyor. Zamanın kaybı bizim çılgınlığımız, bilinçaltımız ve tutarsızlığımızdır. Zaman kazanmaya yönelik çılgın bir yarışın rıza gösteren kurbanlarıyız. Sonuç: Bütün kişisel yaratıcılığımız durmadan hızlanan bir çalışma ritminin hizmetinde. Getirdikleri: Öznel zamanın tahrip olması, bir önceleme çılgınlığı, gerilime ve gerilim hikâyelerine duyulan abartılı bir iştah.

ÇILGIN YARIŞ

Toplumumuzun baskın değerleri, akıcılık, esneklik, aciliyet ve hızdır.[1] Bunlar bir o kadar da çalışmanın hayatımızda insani biçimde yer almasını engelleyen değerler. Çünkü Lafargue'ın düşündüğünün tersine –ki bu konuda yalnız değildir– bir "çılgınlık"[2] olan çalışmanın kendisi değildir. Yaşamın üreyip çoğalmasına en yakından bağlı boyutuyla bile olsa, söz konusu gündelik ev işleri, ev idaresi bile olsa, dünyada yaşamayı sağlayan çalışmadır gerçekten de. Çalışma disiplindir kuşkusuz. Öte yandan bu disiplin yaşanılan yerin sahiplenilmesi ve kullanımı olduğunda yabancılaştırıcı değildir, insanileşmenin birincil kaynağıdır. Yeni sömürü biçimleri Lafargue'ın eleştirdiği gibi yalnızca çalışma saatlerinin uzamasına yol açtığı için değil, herkesin öznel zaman kaynağının tam anlamıyla tüketilmesine bağlı olduğu için sorun oluşturur. Çalışma yaşamında çekilen yeni ıstırapların nedenini açıklar bu. Çağdaş işyerlerinde bir çalışan bütün vaktini kendisine ayırıyorsa "açığa alınmış" demektir. Seçenekler ya sürekli acil durum ya da sürgündür.[3]

---

1 Christophe Bouton, *Le Temps de l'urgence*, Paris, Le Bord de l'eau, 2013.

2 Paul Lafargue, *Le Droit à la paresse* (1883), Paris, Mille et une nuits, 1994.

3 Christophe Bouton, *Le Temps de l'urgence*, *age*, s. 62.

Bu çılgınca yarışa girmeye nasıl razı olabildik? Zaman, oysa hiçbir şey olmayan o şey, mal mülk vaat etmekten çok kendisi bir maldan ibaret görünüyor. Deyim yerindeyse, zamanı "sermayeleştirmek" zorundayız.

Performans toplumunun başlıca çıkarımı zaman tasarrufudur: Zaman "kazanılır" ya da –en azından– kaybedilmez. Ya da fazla kaybedilmez. Genel kanı, örneğin, müşteri memnuniyet anketlerinin kısa sürede doldurulması gerektiğidir. "Bir dakikada" her şey hesaplanır, her şey not edilir. İnsanın gücüne gitse yeridir. Peki sınav kâğıtlarına "bir dakikada" not veren öğretmenlere ne diyeceğiz? "Yavaş olanların" artık eğitimciler arasında bile boş yere vicdanlı davranan beceriksizler olarak görüldüğü bir gerçek. Ne olursa olsun performans toplumu sanayileşmenin başlarındaki liberal ütopyayı anımsatan hazcı yaklaşımlarla kendini ortaya koyar.

Büyük buluşların anlatılarına eşlik eden örnekleyici anekdotlar dizisinde Adam Smith'in, Arkhimedes'in hamamının ve Newton'ın elmasının yanına, "zahmetten kurtulmak derdinde olan" ve subapı çalıştırmak yerine "arkadaşlarıyla oynamayı arzulayan" bir çocuğun otomatik subapı icat edişini eklemesi manidardır.[4] Elektrikli süpürge, çamaşır makinesi, kurutma makinesi, Boris Vian'ın şarkısında[5] dökümünü yaptığı çöp ezme, kızartma-doğrama makineleri, bilgisayar ve akıllı telefon, kısacası her türden robotun –varsayılan– ortak özelliği zaman kazandırmak, zahmetten kurtarmaktır. İyi de zahmetten kurtulmak için bu kadar zahmet çekmeye ne gerek var? Zaman – işte gerçek düşman o mu? Zaman "yaratmayı" amaçlayan sahte hedonizm aslında bizzat zamanı "savuşturmayı" hedefler. Çünkü zamanın önüne geçmeye başladığımızda cehennemi bir yarış bizi bekler. Hızlanmak, gittikçe hızlanmak gerekir.

Platon *Kratylos*'ta bir iş için gereken zamanın işçinin ona ayırmaya razı olduğu süreden ziyade şeye bağlı olduğunu savunuyordu.

---

4 Adam Smith, *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations* (1776), Adolphe Blanqui tarafından gözden geçirilmiş Germain Garnier çevirisi, Paris, Flammarion, coll. "Garnier Flammarion", 1991, I. Kitap, I. Bölüm, s. 77. (Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 50.)

5 Boris Vian, "La Complainte du progrès" ["İlerlemeye Ağıt"], 1955.

İyi çalışmak kendi zamanını ona dayatmak değil, şeyin ne kadar zaman talep ettiğini bilmektir. Kapitalizm bunun tersi bir varsayıma dayanır. Gelgelelim mantığını buradan sürdürünce saçmalığa varılır.

Meslek bilinci bugün kahramanlıktan (hatta aykırılıktan) ya da delilikten başka bir şey değil neredeyse, çünkü bir gecikme tercihi. Öğrencilerinin kâğıtlarını, ödevlerini okumak için zaman harcayan öğretmen, ürününü teslim etmeden önce sınayan zanaatkâr, boyanın ikinci katını atmadan önce ilk katın kurumasını bekleyen badanacı basit verimlilik ifadesi olarak kavranan vade sonlarında gecikirler. Ne ki tam da hızlı *ve iyi* çalışanların çok etkili biçimde gecikmeyle "baskılandığını" iyi görmek gerekiyor. Her şey, zamanın ruhunu niteleyen sinizme uygun olarak, sanki gecikme testi bizzat hızlı gidenlere dayatılıyormuş gibi olup bitiyor. Herkes kendi siperine itildi. *1984*'ün Büyük Birader'inin verdiği ders hedefine ulaştı. Nitekim George Orwell herkesin hayaline uygun bir işkence sistemi tasarlamıştı: Dayatılması gereken kendinde "en kötü olan" değil, kişi için "en kötü" olandır, fantazmı önceden saptanmış olan tekil bir özne için "en kötü" olandır. Hızlandırılmış işin örnek çalışanı en korktuğu şeyle baskılandığını görür: geç kalmakla. Farkında olmadan bir ayrılıkçıya dönüşebilir.

KAYNAĞINDA KESİNTİ

Kapitalizme özgü "her zaman daha fazla" fikri Marx'ın hayal edemeyeceği bir sınıra getirildi. Birisi verimliliğin, "tepki gösterebilirliğin" ritmine uyum sağladıkça bunun "biraz daha fazlasını" yapmalıdır... ta ki kendisinden "daha azının" istenmesi için yalvarmak zorunda kalana kadar. Sömürünün yüzü değişti. Ne daha iyi ne daha kötü, Marx'ın düşündüğü form bizim bildiğimizden farklıydı. Üretim araçlarının sahibi o zamanlar emek gücünün çoğalmasını amaçlıyordu. Bunun için özel hayat ile kamusal alan arasında asgari bir ayrım olması gerekliydi. İnsanın kendi evinde oturma hakkı vardı henüz. Artık durum böyle değil. Kısa bir süre öncesine kadar emek gücünün çoğaltılması eğlence alanlarının, molaların varlığıyla koşullanmış görünüyordu hâlâ. Kamusal olan/özel olan ayrımının ortadan

kaldırılması bu eski çözümü geçersiz kılıyor ve işte kapitalizmin yeni ruhunu[6] belirleyen de bu. Çalışma zihinsel alanın tamamını kaplıyorsa boş vakit neye yarar, hele ki gecikmeyi "soğurmaktan" başka işe yaramıyorsa? "Az", her bakımdan "fazlanın" öne sürülen aracına dönüşüyor. Daha hızlı gitmek kendine daha az zaman tanımak oluyor. Her işte daha az vakit harcanması amacıyla el üstünde tutulan otomasyon değil, tersine makinenin sahip olmadığı şeylerdir: beceri, görev duygusu, beğenilme arzusu, eğreti olma korkusu. Çalışma anlayışının görev duygusu içerisinde kökleştiği bu sistemde kişisel zaman düşüncesinin kendisi dahi yok olur. Artık sığınılacak bir ev kalmadığı gibi içsel psişik bir alan da kalmaz.

Marx'tan bu yana, ister taraftar ister karşı olalım, amacın değiş tokuştan ziyade sermaye oluşumu olduğu bir meta değişimi düzeni kapitalizm olarak adlandırılıyor. Kapitalist üretim biçimi ek bir değerin, bir değer "fazlasının", bir artı-değerin icat edilmesidir. Bu fazlalığın üretimi için emek fazlasını kaynağında, bizzat çalışma süreci içerisinden devşirmek gerekir. Marx, *Komünist Manifesto*'da burjuvazinin dâhiyane buluşunun, ne antik kölelik düzeninin ne de Ortaçağ feodalizminin elde edebildiği şeyi devşirme başarısı olduğunu açıklar. Kapitalist buluşu oluşturan şey, Ortaçağ sonunda yeni deniz yollarının keşfinden ziyade zamanın hesaplanması ile nesnel ve soyut bir zamanın[7] egemenliğine yönelik ilerlemelerle bağlantılıdır. Christophe Bouton'un dediği gibi "kapitalizm aslında zaman işidir."[8]

Kapitalizmin evrimini tam olarak anlamamızı sağlayan bu bakış açısıdır. Soyut zaman bir gün, bir hafta, bir ay için kiralanan emek gücünü hesaplamaya yaradı önce. Emek gücünün metaya dönüşmesi onun emek süresine dönüşmesidir. Emek gücünü vermek zamanını vermektir. Bu gücün, enerjinin, dayanıklılığın ve yeteneğin

6 Luc Boltanski et Ève Chiapello, *Le Nouvel Esprit du capitalisme*, Paris, Gallimard 1999, tekrar baskısı Coll. "Tel", 2011, s. 142.

7 "Zamanın egemen formu olarak soyut zamanın temsil ettiği 'ilerleme', yaşam biçimi olarak kapitalizmin temsil ettiği 'ilerlemeye' yakından bağlıdır." Moishe Postone, *Temps, travail, et domination sociale. Une réinterprétation de la théorie critique de Marx* (1993, 2003) [*Time, Labor, and Social Domination. A reinterpretation of Marx's critical theory*], İngilizceden çev. Olivier Galtier ve Luc Mercier, Paris, Fayard, coll. "Mille et une nuits", 2009, s. 315.

8 Christophe Bouton, *Le Temps de l'urgence*, *age*, s. 219.

zamana dönüştürülmesi, emek fazlasının kaynağından alınmasını sağlayan yoğunlaştırma için gerekli ve önkoşul olan işlemdi. Ritmi yükselterek aynı sürede daha fazlası elde edilebiliyordu, çünkü emek gücü emek süresinden başka bir şey değildi. Zaman aynı kalan ücretle değiş tokuş edilirken bir emek gücünün insani olarak sağlayabileceği her şey elde edilebiliyordu. Yine burada değer getirisinin, "artı-değerin" aslında öncelikle hep bir zaman kazancı olduğu görülüyor. Bu zaman kazancı kapitalizmin başlarından beri kökten bir kayıptır aynı zamanda, öznel zamanın kaybıdır, 1936'da *Modern Zamanlar* filminde Charlie Chaplin'in üretim bandındaki bir emekçi olarak canlandırdığı eklemsizleşmiş kukla bunun eşsiz bir tasviridir.

Kapitalizmin varmış olduğumuz evresi üretken olmanın "yaratıcı" olmak anlamına geldiğini bir biçimde çok iyi kavradı. En değerli emek gücü kişisel yaratıcılıkta yatıyor. Bu "yaratıcılık", Donald Winnicott'un çok güzel tarif ettiği gibi, enerjimizi, fikirlerimizi, buluşlarımızı, gücümüzü çekip aldığımız canlı kaynaktır. Sanatsal bir melekeden ziyade yaşıyor olduğunu hissetme olgusundan gelen eylem kapasitesidir. Eğer bu, özünde, hayatın yaşamaya değer olduğu duygusu ise, bizi (neredeyse) tükenmez bir enerjiye sahip yaratıcı varlıklar kılar. Herkesin yaratıcılığı bütünüyle kendisine ait olan zaman parçasıdır. Örneğin "bir fikri olmak" diye tarif ettiğimiz bu türden düşünce hamlesine imkân sağlayan şey kişisel bir süre içerisine yerleşmişliktir. Yaratıcılık bizim kişisel kaynağımızda köklenir. Özgür olduğumuzu, varolduğumuzu hissetmemizi sağlayan şeydir.

Fikrin ortaya çıkış anını kaçırmamak için duyulan yaratma telaşı ile her boş anı bertaraf eden rasyonel zaman kullanımı arasında bir uçurum var. Her yaratıcılık, hatta her iş bilinçaltına özgü bir askıya alma mantığına uyar. İç dünyamız bize kendimizi boşluğa asılı varlıklar olarak keşfettirir, fikirlerimiz ve arzularımız buradan doğar. İnsan özne en büyük mahremiyeti içinde, yani bilinçaltı mantığının mahremiyeti içinde kıstırılırsa yarı delirir. *Burn-out* (tükenmişlik) sıradan bir depresyon sayılmaz.

Günümüz iş yaşamındaki "yaratıcılık" dayatması yalnızca bir tezat değildir. Daha vahimi öznenin tüketilmesi ilkesine dayanır. Kişilerin yaratıcılığını talep etmek, bir insan öznenin, eğretilemeli bir ifadeyle, "kendi evine", yani eskilerin deyişiyle "kendi ruhu-

na" ya da bugün söylenegeldiği gibi "kendi bilinçaltına" dönmek için ihtiyaç duyduğu zamanı kaynağında devşirmektir. Dolayısıyla psişik zamanın kaynağındaki kesinti Marx'ın açıkladığı sürecin tamamlanmasıdır.

Smith'in oyun oynamaya daha erken gidebilmek için zaman kazanan çocuk hikâyesi çağımızın kişisel yaratıcılığın ancak kaynağında devşirilmesiyle mümkün olan sahte hazcılığını iyi örnekler. Çağımızda çalışma yorucu olmaktan çok tüketiciyse, bunun nedeni yaratıcılığın niteliklerinden biri olan entelektüel gücü her düzeyde talep etmesidir. Basit bir ev cihazını çalıştırmak bugün insanı zihinsel gücünü baskılamaya zorlar. Bu yaratıcılık biçiminde hiçbir özgürlük yoktur. Söz konusu yaratıcılık biçimi baskının ve zorlamanın hizmetine sokulmuştur. Elimizden gelenin en iyisini özümüzü çekip alan bir zorlamanın hizmetine sokarız. Zaman öldürürken neyi öldürdüğümüzün tam olarak farkında mıyız? Bizzat yetenekleri için işe alınan ve el üstünde tutulan becerikli insanlar yavaş yavaş performansın boyunduruğunda gönüllü mahpuslara dönüşüyorlar. Meslek hayatının keşfetme, düşünme, yazma tutkusuyla başlayıp ansiklopedik usanca vardığı üniversitede bu durum açıkça görülür. Zaman baskısına alınan kişi belli bir süre sonunda kendisini "aldatılmış" hisseder. Gücünü sergileyeceği yerde sönüp gitmiştir. Kendisini tam anlamıyla tüketmiştir.

Kapitalizmin önceki evrelerinde olduğu gibi, kişisel gücün kaynağından toplanması bir denetim biçiminden ayrı tutulamaz. Mesleği ne olursa olsun her emekçinin gücü yaratıcılığına dayanıyorsa, bu denetim kaçınılmaz olarak bir zaman denetimidir.

ZAMAN DENETİMİ

Günümüz çalışma süreci içinde zaman "kazanılmaktan" çok denetlenir, yani özne-dışı haline getirilir. Marx'ın eleştirisi henüz gerçekliğini yitirmemişti: Verimlilik Smithçi hikâyede olduğu gibi kayıp zaman üzerinden kazanılmış görünüyordu. Ama bugün modern şirketler zaman kaybetme yöntemlerini örgütlüyorlar. Google'da çalışan birisi iki toplantı arasında köpeğini gezdirmeye götürebilir, pijamayla gelip işyerinde duş alabilir ya da şirket yerleşkesi içinde

"scooter"a binebilir. Fransız şirketler de çalışanlar rahatlasın diye "off" günler ayarlar. Zaman kaybının işe entegre olması sorunun tam olarak çalışma ritminin hızlandırılmasında değil hızlanmanın sağladığı şeyde, yani zaman denetiminde yattığını açıkça gösterir. Tabii ki hızlanma denetimin gerçekleştiği zorunlu alandır. Ayrıca bahşedilen ritim kesintileri süre bitimlerinin kıskacını gevşetmez. Ama hızlanma, denetlemeyi, giderek daha çok bir "özdenetime" dönüşen bir denetimi gizler.

Zamanın denetlenmesi aslında zordur. Bunu başarmak için sömürülen öznenin işbirliğini sağlamak gerekir. En iyi yolu kişinin kendisinin denetçisi olmasını sağlamaktır. Çünkü çalışmada denetlenmesi gereken zamandır, denetim giderek bir özdenetime dönüşür. İster el emekçisi, ister zihin emekçisi, ücretli çalışan ya da bireysel girişimci olsun, hepsi kendisini zaman üzerinden denetler. Bir işyerinde ya da evden çalışmada herkes kronometreyle yaşar. Zaman denetimin *modus operandi*'si oldu. Sözgelimi kadrolu memurlar XIX. yüzyıldaki işçilerin yaşadığı denli zorlayıcı türden bir denetime tabiler artık. Ajandaları paylaşılır. Özgürlük sağlayan hiçbir zaman aralığı oluşmamalıdır. Zaman yetersizliğinden yakınmaları sürekli yinelenir.[9] Satış temsilcileri gibi denetlenmesi en zor meslekler artık yeni bilgi ve iletişim teknikleriyle mümkün kılınan bir zaman denetimi altında.[10] Dahası, Marx'ın imalathane döneminin başlayışıyla birçok zanaatkârın giderek ücretli konumuna "düştüğünü" görmüş olduğu gibi,[11] günümüzde de birçok serbest meslek sahibi taşeronluğun gelişmesiyle ücretli çalışan konumuna düşer. Nitekim kendi hesabına iş yapabilip, gerekirse eleman istihdam edebilirken, bir yandan da verdiği vadelerle çalışma ritmini belirleyen bir üst işletmenin ritmine bağımlı olunabilir. Bu durumda kişinin kendi zamanı kesintisiz bir denetim altına girer.

9 Luc Boltanski ve Ève Chiapello, *Le Nouvel Esprit du capitalisme, age*, s. 364.

10 *Age*, s. 367.

11 "Küçük orta zümreleri oluşturanlar, küçük sanayiciler, tacirler ve rantiyeler, zanaatkârlar ve çiftçiler, bütün bu sınıflar o konumlarından düşerek proletaryaya katılırlar, kâh küçük sermayelerinin büyük sanayi işletmeciliğine yetmemesiyle ve büyük kapitalistlere rekabette yenik düşmeleriyle gerçekleşir bu, kâh ustalıklarının yeni üretim biçimlerince değersizleştirilmesiyle gerçekleşir", Karl Marx - Friedrich Engels, *Komünist Manifesto* (1848) [çev. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 61].

Dijital alandaki gelişme zaman üzerindeki denetimi, dolayısıyla da kişinin özdenetimini artırır. Kısa süre öncesine kadar el konulamaz görülen öznel zaman dijital gözetimin yeni gereçleriyle "denetlenebilir" kılındı. İlk kapitalizm emek fazlasını nesnel zamanın daraltılması yoluyla devşiriyordu, ikinci kapitalizm ise onu, yalnızca çalışmaya ayrılan zaman olan öznel zamanın gözetimi yoluyla devşiriyor. İster fabrikada ya da bilgisayar başında çalışılsın, ister kadrolu memur ya da üniversitede araştırmacı olunsun, herkes bir iş günü içerisinde kaçınılmaz olarak ölü zamanlar bulunduğunu bilir. Üniversitedeki araştırmacı da ortak bir araştırma projesine katıldığında artık fiilen çalışılan zamanı hesaplamak zorunda. "*Yalnızca fiilen çalışılan süre için ücret ödenmesi*"[12] kararı verildiğinde çalışma hayatında bir şeyler olup bitti. Bu açıdan bakıldığında, her çalışmanın, istense de istenmese de, "ölü zamanları" olduğunu göz önünde bulunduran XIX. yüzyıl kapitalizmine göre geri adım atıldığı görülüyor. "Ölü zaman", Luc Boltanski ile Ève Chiapello'nun, fiili çalışma olmaksızın çalışmanın parçası olan ve sözgelimi "işgünü içerisine parça parça yerleştirilmiş molaları, eğitim zamanlarını"[13] içeren o zamanı belirtmek için kullandıkları tuhaf bir ifade. Ne ki şunu söylemek gerekiyor, bu ölü zamanlar yaşanan zamanlardır daha doğrusu fiilen çalışılmış iş zamanını canlı bir zaman kılan şeydir.

Çalışmanın canlı zamanı, çalışmanın ne olduğunu bile unutturma riski taşıyan kayıp zamandır. Descartes düşünmek için uzun süre yatağından kalkmazmış, öyle ki yaşam öyküsünü kaleme alan kişi "zihninin ürettiği en önemli şeyleri yatağında geçirdiği sabahlara borçluyuz"[14] diye yazmış. Çalışma içerisindeki iş dışı zaman bir olgunlaştırma çalışmasıdır, düşüncenin beklendiği ya da üzerinde çalışılan ve dikkat göstermeyi, geri çekilmeyi gerektiren şeyin gerçekleştiği zamandır. Öznel zamanın kaybı sömürünün ve baskının kaynağını oluşturur.

"Kayıp zaman çılgınlığını" birebir anlamıyla dile getirmek gerekir. Bir iş günü ya da bir çalışma saati içindeki her bir zaman

12 Luc Boltanski ve Ève Chiapello, *Le Nouvel Esprit du capitalisme, age*, s. 361. Metinde italik yazılmış.

13 *A.e.*, s. 361.

14 Adrien Baillet, *Vie de Monsieur Descartes* (1691), Paris, La Table Ronde, 1946, s. 16.

kesitinin peşine düşmek çalışmak değil, deliliktir. Böylesine kovalanan boşluk kaçınılmaz biçimde gerçek hayatta geri gelir, özellikle işsizlik olarak. Boltanski ve Chiapello "ölü zamanların" reddinin çalışanlar arasında yoğun çalışmaya uyum sağlama kabiliyetine dayayan yeni bir bölünme yarattığını açıklar, "uyum sağlayamayanlar" kendilerini çalışma yaşamının dışına atılmış bulur. Çalışma hayatı dildeki çağdaş krize direnç gösteremez: Canlı olanı ölü diye adlandırırız, hayatımızı kazandığımızı zannederken yavaş yavaş ölürüz. "Ölü" denilen zaman aslında yaşayan zamandır. Çalışmanın ne anlama geldiği artık bilinmediğinden, ölümü yaşamdan neyin ayırdığı da bilinmez. Zaman kaybedince işimizi de kaybederiz. Kâra geçildiği sanılırken bunun tersi olur. "Ölü zamanlara", insan olmanın özünde bulunan boşluğu yoklamamızı sağlayan o zaman aralıklarına artık tahammül edilmediğinde gerçekten ölürüz. Yaşamak bizi yaşatan boşluğu taşımaktır, boşluğa karşı tahammülsüzlük de çağdaş insandaki vahim bir maraz. Boşluk bizim yaşam kaynağımızdır. Lacan'a göre her yaratım "ex-nihilo"dur.[15] Marx'ın kapitalist çalışma biçiminin kendi kendini yok etmeye mahkûm olduğuna ilişkin düşüncesi gerçekleşebilir. Kişisel yaratıcılığın kaynağından devşirilmesi bizzat yaratıcılığın koşullarını yok eder, boş kalmış her alanı doldurur, her boşluğu, dolayısıyla her yaratım imkânını ortadan kaldırır. Hangi toplumsal basamakta olunursa olunsun ihtiyaç duyulan enerji ancak boşluktan alındığında üretken olunabilir. Aşırı üretken toplumlarımızın iş yokluğu çeken toplumlara dönüşmesi o kadar da şaşırtıcı değil. Zaman kaybedilirse işin kendisi kaybedilir.

ÖZNEL ZAMANIN YOK EDİLİŞİ

Marx'a göre kapitalizmin dâhiyane buluşu emek fazlasının, kaynağında nasıl devşirileceğini, yani işverenin kiraladığı emek süresinden nasıl çıkar sağlayacağını anlamış olması değildir yalnızca; zamansallığın bizi istikrarsızlığa, öngörülemezliğe, süreksizliğe ve ölüme mahkûm eden en ürkütücü boyutundan işverenin yararlanmaya cüret etmiş olmasıdır. Zaman şeyleri yalnızca yapan değil,

15 Jacques Lacan, *L'Éthique de la psychanalyse* (1959-1960), Paris, Seuil, 1986, s. 251.

bozandır aynı zamanda. Kapitalizm doğası gereği istikrarsızdır. Marx'a göre, kendi yapısını bozarken bir yandan da onu inşa eder, dolayısıyla zamanı kullanırken onu yok eder. Kişisel yaratıcılığı, öznel zamanı devşirirken onu imha eder.

İlk kapitalizm, değindiğimiz gibi, öznel zamana verilen çeşitli ödünlerle belirliyordu kendini. "İlkel" kapitalizm, yani başta kuralları olmayan kapitalizm böylece yerini XIX. yüzyıl sonuna damgasını vuran bir sosyal kapitalizme bıraktı.[16] Kapitalizm önceleri istikrarlı olma koşuluyla varlığını sürdürebildi. Kişisel zaman için birçok düzeyde ödünler, imtiyazlar verilmişti: İşçilerin konut edinmelerinin planlanması, çalışanların işletme tarafından eğitilmesi, istihdamda sürekliliğin değerlendirilmesi. Emeğin zamanı, bir hikâyenin, işletmeyle özdeşleşmiş bir hayatın anlatısının zamanı olabiliyordu henüz, işletmenin kendisi de çoğunlukla bir özel isimle özdeşti.

Öznel zamanı belirleyen istikrarın gerektirdiği bu ödünler artık çağdaş çalışma değerleriyle örtüşmüyor. Sosyal kapitalizmin yerini "sabırsız"[17] kapitalizm aldı. Zaman, kişisel yaşam için kaçınılmaz olan ortak bir dünyanın varlığının gerektirdiği kalıcılığın aleyhine, an içerisine sıkışıyor. Artık başarı göstergesini oluşturan şey işletmenin reel kârından çok çalışmanın seyri oldu. İstikrarlı işletmeler iyi çalıştığı ve çalışanlarına düzenli bir hayat sağladığı halde amaç yatırımcıları cezbetmek olduğunda her şey değişti. Bu durumda ise bir dinamiğin imgesini öncelikli kılmak gerekti ve şirketler çalışanlarına öznel zamanı yok eden bir esnekliği dayatarak değişkenliği teşvik eden güvenceler vermeye koyuldu. Kapitalizmin finansal kapitalizme evrilişidir bu, Richard Sennett'e göre yönetim kavramındaki değişikliklerin kökenini oluşturur. Bunun üzerine bir sürü değer yeniden tartışmaya açılmıştır: "Değişmezlik bir zaafiyet göstergesi olarak belirir."[18] Araştırma alanı ve üniversite de dahil olmak üzere bütün alanlarda süreksizliği ve istikrarı kırmak amaçlanır artık. İç kaos bir değere dönüşür. Oysa insanın zamanını yok etmek toplumları ölüme mahkûm etmektir.

16 Richard Sennett, *La Culture du nouveau capitalisme* (2006), İngilizceden çev. Pierre-Emmanuel Dauzat, Paris, Albin Michel, 2006.

17 *A.e.* s. 39.

18 *A.e.*, s. 40

Ne var ki öznel zamanın kaybını önlemek için ideolojik mücadeleden farklı bir mücadele gerekir. Öznel zamanı ancak zamanla bağımızı yeniden derinlemesine kurarsak bir nebze de olsa geri kazanabiliriz. Özellikle önceleme tuzağına düşmemek zorundayız.

ÖNCELEMEYE KARŞI, ÖNDE OLMAKTANSA GECİKMEK YEĞDİR

Artık beklemeyi bilmiyoruz. Her gecikme bizi incitiyor. Toussaint Yortusu'nun çiçekleri solmamışken Noel süslemelerini, Paskalya yumurtalarının peşinden mayoları, daha yazlık şapkalar kalkmamışken okul malzemelerini sunmak için mağazalar bitmek bilmeyen bir tür zaman yarışındalar kuşkusuz. Yakında bir yıl önden gideceğiz. Çelişkili olan, tüketim arzı her zaman daha erkenci iken, tüketici davranışlarının giderek daha arkadan gelmesi. Yılbaşı alışverişini 24 Aralık günü öğleden sonra yapmak pek revaçta. Erkenci olmaya davet edildikçe daha çok geç kalıyoruz. Pazarlama danışmanları müşteri üzerindeki psikolojik baskının verim sağlamadığını bilmeliler. Yakında, dakikası dakikasına olması koşuluyla bize daha ucuza alma vaadi veren o zaman şantajına karşı isyanlar çıkacak.[19] Satış politikalarını belirleyenler, öfkeli birkaç huysuzun zaman manipülasyonu çarkını durdurmayacağı düşüncesine bel bağlarlarsa tabii. İtki üzerine oynamakta haksız değiller. Hangimiz buna karşı koyabilir ki? Pazarlama itkisi akılcı bir kisveye bürünebilir. Arabanız dökülüyordur artık. Yıl bitiyordur, otomobil satış bayii hesap dökümü çıkarır. Cirosunu son anda yükseltmek için, yalnız yaşayan, kuşkusuz biraz da saf olan bir kadını olmazsa olmaz bir araba alımına ikna etmeyi düşünür hemen. Heyhat, onun bu oyunu kadını rahatsız etmiştir. Oysa burada söz konusu olan bir kızgınlık değil özgürlüktür.

Kaybolma tehlikesinde olan arzunun sonsuz özgürlüğünden, zorlu özgürlüğünden başka hiçbir şey değildir gerçekten. Performans dayatması her zaman payını, her serbest zaman aralığını, her tür yaratıcılığı ve son olarak her arzuyu kısıtlır. Zaman söz konusu olduğunda hiçbir şey arzu kadar verimsiz değildir. Arzu zaman

19 Christophe Bouton, *Le Temps de l'urgence, age,* s. 69.

kaybettirir. Oluşmak için zaman da ister. Onun gücü içimizdeki kapalılıktan gelir. Bizi dalgınlaştırır, bizi düş kurmaya, bir anıya takılıp kalmaya, kimi kez olmayacak ihtimalleri hayal etmeye zorlar. Arzu zamana uymaz. Bugün bütün istekleri öncelenirken çocukların arzu duymalarını sağlamanın ne yararı var? Tıka basa doyurulmuş, kusturasıya, bıktırasıya tatmin edilmiş bir durumda, ruhu bedene kavuşturan gerçek arzuyu bilmeden ancak itkiden itkiye koşabiliyorlar. Arzu zaman ister çünkü zaman içerisinde deneyimlenir, beklenti, gerilim gibi. Geciktirir ve geç kalmışlık duygusu uyandırır. Yokluk, boşluk olarak yaşanır ama bu, kinci bir boşluk olan ve zamanı yalnızca uzun bir gerinme olarak gören can sıkıntısından farklı biçimde, dilin ortaya çıktığı bir boşluktur. Kuşkusuz sonunda arzuya varmak için sıkıntıya katlanmak gerekir ama can sıkıntısı ve arzu birbirine karşıttır. Arzu insanı güzel, akıcı konuşan biri kılar ve konuşmak zaman kaybettirir. Canı sıkılan her zaman öndedir, arzu eden her zaman geç kalır. Önceleme arzuyu kaynağında boğar. Çoğunlukla kaygı ve stres yüklüdür. Her şeyi karanlık gösterir. Hızlandırılmış hayat arzulardan ziyade itkilere gerek duyar.

Tabii ki öncelemekten vazgeçemeyiz. Kafamızdaki düşünce bir önceleme gücüdür. Bir sonraki âna dair varsaydığımız şey çoktan bir önceki ânın yaşantısına dahil olur. Şimdiki ânı, "az öncesinden" en eskiye uzanan bütün geçmişi ve "hemen sonrasından" öteye uzanan bütün geleceği onun üstüne eşzamanlı koyarak yaşarız ancak. Ama bu önceleme beklenmedik olana ve değişime açık kalır. İlle de doyumun öncelenmesi değildir. Doyumun öncelenmesi itkiseldir. Arzudan kaçınma ve yaşanmayan bir hayata kaçıştır. Günümüzde, sıklıkla yavan ve tekdüze, hoşnutsuz ve bağımlı görünen kendi hayatıyla, düşlenen ama zengin ve yoğun olan bir diğerinden ibaret ikili bir hayat sürmek o kadar yaygın ki. Televizyon dizilerinin ve gerilim filmlerinin ortak hayal dünyası, arzuyu tatmin eder görünen ama ondan sürekli kaçınılmasını sağlayarak arzuyu bertaraf eden bu çifte yaşam eğilimini teşvik eder.

Öncelemenin son kertesi bugün gecikmenin öncelenmesinde görülüyor. Yeni yönetim biçimleri toplumsal hayatın bütün alanlarında gecikmeyle nasıl baş edileceğini belledi. Onu öngörüyorlar artık ve yetişilemeyeceğini baştan bildikleri süreler dayatıyorlar. Gecikme sözde "*deadline*"larla öngörülüyor. Öfkeleniyoruz, telaşa

kapılıyoruz, uykumuz kaçıyor: "çalışacak zaman bırakmıyorlar bize", "verilen sürelere yetişmek imkânsız". Bu ne bir rastlantı ne de bir öngörü eksikliğidir. Gecikmeyi öncelemek bir şey talep etmek durumunda olduğumuz kişileri bile isteye strese sokmaktır. Yeni yönetim biçimlerinde ve daha geniş ölçekte yeni insan ilişkisi biçimlerinde de gecikme korkusu böyle kullanılıyor. Danièle Laufer'in maaşlı bir gazeteciyken yaşadığı *burn-out*'u aktardığı o tanıklığında çok güzel söylediği gibi: "Her şey her zaman dün içindir. Mühletlerde hep geç kalınıyor duygusu yaşanır."[20]

Başka bir önceleme biçimi vardır ki özellikle sakıncalıdır, o da deneyimin öncelenmesidir. Bu önceleme iyi niyeti mazeret olarak kullanır. Bu yönteme özellikle gençler maruz kalır. Hissettikleri anlam boşluğunun büyük ölçüde sorumlusu olan bizzat onların deneyimlerinin bu genelleşmiş öncelenişidir. Önceki kuşaklar sorumludur. Çocukları hüsrana uğramasın diye insanlar onları bilgilendirir. Büyüklerin küçüklere her zaman yaptıkları gibi biraz genel ve belli belirsiz tavsiyeler vermekle yetinilmez. Sözgelimi eskiden olduğu gibi bir meslek seçimi söz konusu olduğunda bir sürü yasak getirmek hoş karşılanmaz. Bu yasaklamalar keyfi de olsa istediği ya da gücü yetebildiği denli babasına direnebilen, kızabilen, boyun eğebilen ya da onu kafa tutabilen öznenin arzusunu özgür bırakıyordu. İlerleme bu yoldan geçti. Şimdi ise artık psikoloji dayanak alınıyor, ve genç insana "seni biliyorum, hoşuna gitmeyecek", "seni tanıyorum, sana göre değil" deniyor. Böylece artık hiçbir deneyim yaşanamıyor. Hayal kırıklıklarından, hatalardan bir şeyler öğrenmek artık mümkün değil. Kişi, tanındığı öne sürülerek, ondan saptırıldığı için arzu bile yön belirleyici değil artık. Hata artık amaçta değil öznede. Hayat, insanın deneyiminin öncelenmesiyle bir anlamda otomatik olarak mekanikleşiyor. İnsanın kendisine "yanıldım, bunu beğenmedim, bu bana göre değilmiş" demesiyle, birilerinin ona "yanılacaksın, onu beğenmeyeceksin, sana göre olmayacak" demesi arasında fark var. Yaşamak ya da yaşamamak, fark burada. Kuşkusuz insan ilk durumda "zaman" kaybettiğini, diğerinde ise çok kesin olarak kazandığını düşünebilir. Ama "za-

20 Danièle Laufer, *Le Tako tsubo. Un chagrin de travail*, Paris, Éditions Les liens qui libèrenet, 2017.

man" kaybetmeyi kabul etmeyerek öznel zamanı, bizi var kılan, kendi hayatımızı yaşadığımız duygusunu veren zamanı, başkalarının değil kendi zamanımızı kaybediyoruz.

Uzun vadede, bizim kuşağımız zamansallığın sunağında kurban edilmiş olduğunda, gelecek kuşaklar için tek çözüm gecikme korkusunu yenmek, saptanan tarihlerin yanlış tarih olduğunu bilmek, acele etmemektir. Gecikmeyi öngörmek bir talepte bulunulan kişiye önceden suçüstü yapmaktır. Dahası, zamansallıkla olan ilişkisinden yoksun bırakmaktır. Gerçekçi olmayan son tarihler zamanla olan ilişkiyi bulandırır ve önceliklerini değiştirmeye zorlayarak özneyi altüst eder. Ve şikâyetçi olursa "zamanını kötü yönetmekle" suçlanır. Oysa bir kişinin kendi zamanıyla olan ilişkisine güvenmemek onu böylesi bir "yönetimi" gerçekleştiremez duruma getirmektir. İnsan yalnızca kendisine ait olanları yönetebilir. Gecikmeyi göze almak kendi zamansallığını yeniden ele geçirmenin ilk evresidir. Bu zor ve kimi kez alınması imkânsız bir risktir. Ama ruhsal açıdan hayatta kalmanın da bedelidir. Gecikme işimizi iyi yaptığımızda dahi ne olursa olsun bizi pusuda bekleyen şey olduğu için en iyisi, asıl olandan vazgeçmemek adına, onu kişisel bir karara dönüştürmeliyiz.

HAYATINI BİR *THRILLER*'A ÇEVİRMEK

Köleliğimizi seviyoruz yine de. Zamanımız azaldıkça daha azını istiyoruz. Nitekim zaman yokluğunun her zaman can sıkıcı bir şey olarak yaşandığına inanmamak gerekiyor; tersine bu aranılan bir şey. Zaman yokluğu "estetikleştirilebilir". Duyuları algılama yeteneği demek olan Yunanca *aisthesis*'in etimolojisine en yakın anlamıyla estetik, duyarlılığımızdaki değişimleri ortaya çıkarır. Zaman eksikliği duyumsamalar uyandırır, hem de yoğun duyumsamalar. "Yoğunluk" dediğimiz şey tam olarak zaman yokluğu duygusudur. Yoğun yaşam sürekli beklenti halindeki, sürekli bir süreksizlik halindeki bir hayattır.

İvediliği ve gerilimi harmanlayan *thriller* türü hikâyelere duyulan ilgi bu konuda bizlere dair çok şey anlatıyor. *Thriller* hızlı okunur, çünkü hikâyenin sonunu bilme, öğrenme arzusunun ive-

diliği içinde okuruz. Gerilim hikâyelerinin verdiği haz yoğundur. *Thriller*'dan başka bir şey okuyabilir miyiz? Adli polisin zamansallığından başka bir zamansallığa göre yaşayabilir miyiz hâlâ? Polisiyenin zamanı ivediliğin zamanı olduğu gibi buluşun, keşfin de zamanıdır. Herkes için bir model arz eder. Bizi tahrik eder. Merak ve gerilim, zamanı yoğunluk kipinde yaşatır. Ne geç kalabiliriz ne de geç kalmayı dileyebiliriz. İyi gerilim romanları, içinde her şeyin olup bittiği gecikme anlamındaki o askıya alınmış zamanı kullanmayı bilir. Televizyon dizilerinin başarısı ise gerilimin o ölçüsüz kullanımına dayanır. Hiçbir gecikme olmaz; gerilim köktenleşir ve saf haliyle tüketilir.

Gerilim nesneyle bağımlılık yapan bir ilişki üretir. İhtiyaçmış gibi görünen bir öğrenme itkisi üzerine oynar. "Devamını" bilmek, bilmediğimiz ama önceki bölümde sezinler gibi olduğumuz şeyi öğrenmek kaçınılmazdır. Bu itkisel yapı içerisinde anlatının fazla bir önemi yoktur. Hatta çeşitli tuhaflıklarla verimsiz kılınır. Psikolojik zenginlik aslında ikinci planda kalmaktan öteye gitmez: anlatı ve psikoloji artık gerilim üretiminin araçlarından başka bir şey değildir. Bağımlılık yaratıcı, gerilim üretici olduklarında önem kazanırlar.

Yoğunluğu yalnızca hissetmenin yoğunluğu olarak tanımlamak, "yoğun" göstereninin zaferini anlamaya yetmez. Bugün, kahvenin tadından tutun seyahat izlenimlerine dek, her şey yoğun olmak zorunda.[21] Yoğunluk bir tür zaman sicili sayılır. Ancak zamanın parçalara ayrılmasıyla yoğunluk sağlanabilir. Zaman sayımı bizi iç karartıcı bir rutine mahkûm etmiş görünür. Gerçekten de aynı şeyin tekrarı saat çizelgelerinin yapılmasını ve zamanın saatlere, dakikalara, saniyelere bölünmesini gerektirmektedir. Aynı şeyleri yapmak, bunlar ancak kesin olarak tarihlendirilmişse mümkündür. Ama zaman sayımı bize yoğunluğun nefis sürprizini de sunar. Bunun olması için birbirinden ayrılmış zaman parçalarının rutin olarak yan yana dizilmesindense tersine sıralanması gerekir. *Thriller*'ın yoğunluğu her zaman geri sayımın yoğunluğudur. Anlar sıkıcı bir biçimde birbirine ekleneceği yerde giderek eksilmeye başladığında, "şu sıkıntıdan kurtulmak için daha *n* saat, dakika, saniye var" demek yerine "*x*'i kısıldığı kapandan kurtarabilmek için yalnızca *n* saniye

21 Tristan Garcia, *La Vie intense. Une obsession moderne*, Paris, Flammarion, 2016

dakika, saat kaldı" diye düşünerek koşturulduğunda, parçalara ayrılmış alışıldık zaman yoğun gerilime dönüşür. Rutin, zamanın engin olduğunu hissettirir, gerilimin yoğunluğu ise kıt olduğunu. Hayatın kısalığı bizim için ancak gerilim türü üzerinden anlaşılır oluyor. Artık Michel Foucault'nun dediği gibi "yaşamını bir sanat eserine dönüştürmek"[22] değil, bir *thriller*'a dönüştürmek söz konusu.

Foucault bize *thriller*'ın hangi mantığa göre işlediğini öğretir. "Yarı yarıyalık yasası"[23] diye adlandırdığı şeyi Sofokles'in *Kral Oidipus*'unda anlatılan soruşturmadan yola çıkarak dile getirir. Bir polisiye romanda hakikat, *Kral Oidipus*'ta olduğu gibi, parçalı biçimde, daha doğrusu bilme ve bilgisizlik ilkesine göre oluşan bir ikiliğin tekrarlanmasıyla ortaya çıkar. Bir şeyi biliriz ama bu bilme bilmediğimiz bir şeyin ipucudur. Thebai'de veba salgını vardır ama veba hangi kara lekenin cezasıdır? Veba cezasız kalmış bir suça tanrıların verdiği ceza ise, bu suç nedir? Bu suç Laios'un öldürülmesi ise, Laios'u kim öldürmüştür vb. Her soruşturma, nesnesi eksik olan bir olgudan başlar. Gerçeğin ortaya çıkarılması bir mengenenin sıkışması gibidir. Burada ivedilik vardır. Tehlike vardır, bir şey yapılması gerekmektedir, zaman sayılıdır ve geriye doğru sayılır.

Thriller bizim çağdaş yabancılaşmamızdır. Bize kim olduğumuzu söyler ama öznel zamanı rehin alır. Aşırı baskı altında acelesi olan bizler için zamansallığın yeni hayal dünyasıdır. Tatil zamanı polisiye romanlar okunması dolayısıyla normaldir. Böylece uykusuz geceler geçirileceğinden emin olunarak ritim kaybedilmez. Ritim zamanın kesitlere ayrılmasını gerektirir. Biçimsel, içeriksiz, katıksız olan yarıya yarıyalık yasasına uyar.

Kendi zamansallığımıza göre yaşamıyoruz kuşkusuz. Bizi bağlayıcı saatlere ihtiyacımız var. Randevusuz nasıl anlaşırız, görüşürüz, buluşuruz? Saat çizelgesi olmadan nasıl çalışırız? Zaman sayımı ortak ve kişisel hayat için kaçınılmazdır. Başlangıç ve bitiş olmazsa, zamanı kesitlere ayırmazsak, süre sonu belirlemezsek zaman okyanusunda boğuluruz. Sürekli geç kalan kişi zamanın "okyanusluğuyla" olan ilişkisini dolayısıyla ötekilikle olan zayıf bağını ortaya koyar. Haklı olarak geç kalmayı iş edinmiş kişinin bizi umursamadığını

22 Michel Foucault, "À propos de la généalogie de l'éthique". *Dits et Écrits*, IV. Cilt, 326 no'lu metin, s. 392.

23 Michel Foucault, "La vérité et les formes juridiques" (1974), *age*, II. Cilt, s. 557.

düşünürüz. Ama sözünü ettiğimiz ne bu gecikme ne de buradaki zaman hesabıdır. Çünkü randevulaşmayı sağlayan saat bölümlemesi bizi sürekli acele etmek anlamına gelen o sözleşme feshine tabi kılmaz. Zaman artık öznel bir zaman değil, nesnel bir zamandır.

Öznel zamana yeniden kavuşmayı yalnızca, gecikmeye dayalı bir sanat dalı mümkün kılar. Gecikmenin sanatı araya oyunbozan fasılalar, boş anlar yerleştirmenin sanatıdır. Hong Sang-soo'nun yönettiği 2018 tarihli bir Kore filmi olan *Grass*'ta genç bir kadın telefonuna bir mesaj bekliyor ya da heyecanla saate bakıyor gibidir. Tam olarak neyi beklediğini bilmeyiz. Ama takıntılı biçimde telefonuna bakmaktadır. Evinde, merdivenden iner, sonra akıllı telefonuna bakmak için tekrar çıkar. İstediğinin olmadığı açıktır. Sonra tekrar iner. Sonra tekrar çıkar. Ama bu kez kendini alamadığı hareketi yapmak yerine hemen merdivenden iner. Ve tekrar çıkar. Tekrar iner. Yavaş yavaş telefona, beklenen acil SMS iletisine bakmakta gecikirken, şu ya da bu haberin ya da kararsız kalınan herhangi bir şeyin zamanının gerisinde kalırken, işte sonunda araç (telefona ulaşmak için merdiven çıkmak) amaca dönüşür, işte sonunda merdiven inip çıkmak kendi içinde bir amaç olur. Önce sinirle ardından bir tür sevinçle durmadan inip çıkar. Kendisini bütünüyle saçma olan ama onu saran uğraşına verir. Ve yavaş yavaş bu kendini dağıtma, rahatlama alıştırması büyük bir bedensel mutluluğa, dizginsiz bir dansa, hafifliğe, özgürlüğe dönüşür. Telefon unutulmuştur, basamaklardaki bu kuş uçuşunun dışında hiçbir şeyin önemi yoktur. Gülümser, sonra güler. Durduğunu görmeyiz, kamera açı değiştirir, ama mücadelesinin sonunda itkinin karşısında arzuyu elde ettiğini anlarız.

Hong Sang-soo'nun filmi kültürün işlevinin erken anlatımını (*mise en abyme*) gerçekleştirir. Merdivendeki dans sahnesi ***thriller*** anlayışını altüst eder. Çağdaş kültür bize yeniden zaman verme işlevi üstlenen bir gecikme sanatıdır. ***Thriller***'ları ve kara romanları travmaların bizde bıraktığı izle orantılı olarak severiz; ***thriller*** türü ve kara romanlar aynı zamanda bizim ileri doğru kaçışımızdaki yol arkadaşlarımızdır. Bunun tersine, yine çağdaş toplumlara özgü olan tarihe yönelik ilgi ise öznel zamana dolayısıyla gecikmeye yeniden yer açma girişiminden ileri gelir. Tarih gecikmeye karşıdan bakmamızı sağlar.

TARİH ÜZERİNDEN GECİKME

Bizi evrenin ve zamanın başlangıcına götüreni de dahil olmak üzere tarihi seviyorsak, bunun nedeni tarihin zamana inanmamızı sağlamasıdır. Tarih düzene sokar, burada olanı ve olmayanı düzenler, bize şimdiye yönelik mesafeli bir bakış kazandırır. Tarih(in) yazımı, tanımı itibariyle, felsefenin yazımında olduğu denli, olanın önceden tamamlandığını tasarlar. Şimdiki zamanda, hatta güncelliğin en yakınında iken ne durumda olduğumuzu anlamaya çalıştığımızda bile hep sonradan, her şey olup bittikten sonra anlarız. Düşünmek o küçücük özgürlüğü, gecikme diyebileceğimiz o küçücük aralığı kullanmaktır.

Tarihe duyulan talep, çağdaş toplumlara özgü çelişkili bir olgu. Bir yandan nesnel zamanın bizi mahkûm ettiği şimdicilikten dert yanıyoruz, diğer bir yandan tarih yazımına duyulan dinmek bilmez bir isteğe tanıklık ediyoruz. Bu çelişki nesnel zamanla şeylerin zamanı arasındaki farkla açıklanır. Şeylerin zamanı öznel zamanın bir varyantıdır. Nesnel zaman ise derinliksiz bir zaman, şeylerin varlıklarını göstermek için hangi zamana ihtiyaç duyduklarını düşünmemize izin vermeyen, sayılabilen ve hesaplanmış bir zamandır. Çalışma için geçerli olan tarih için de geçerlidir. Daha doğrusu tarihle olan ilişkimiz işle olan ilişkimizin bir sonucudur. İşteki öznel zaman kaybı, şeylerin zamanına duyulan ilgisizlik ve bundan dolayı dünyanın ve tarihin bilinmemesi ve tanınmaması demektir. Şeylerin dünyası öznenin dünyasından ayrı değildir. Öznel zaman tarihin zamanıdır. Ve bunun tersine, Miguel Benasayag ve Édith Charlton'ın gibi, her dönemin, zamansallığın öznel bir yaşantısı çevresinde yapılandığını söyleyebiliriz.[24] Tarihe olan talep gecikme ve geri çekilme talebidir. Çağdaş özne tarih aracılığıyla kendisini arar ve bulur.

Lemberg'e Dönüş kitabında çağdaş hukukçu Philippe Sands iki farklı anlatı kurar. Bu kitap aynı zamanda gecikmenin de bir erken anlatımıdır (*mise en abyme*). İlk anlatı onu hukukçu olarak ilgilendirir. İkinci Dünya Savaşı sırasında tasarlandığı biçimiyle insanlık suçu ve soykırım kavramlarının soyağacını ve Nazi subayları Nuremberg Mahkemesi'nde mahkûm edilirken bu kavramların

24 Miguel Benasayag ve Edith Charlton, *Critique du bonheur*, Paris, La Découverte, 1989, s. 74.

birbirinden ayrılması sorununu konu alır. İkinci anlatı onu kişisel olarak ilgilendirir. Bu iki kavramı geliştirmiş iki hukukçu da, aileleri gibi, bugün Ukrayna'daki Lviv kenti olan Lemberg kökenlidir. Üç aile de, kaçabilmiş üyeleri dışında, soykırım kurbanı olmuştur. Kurbanların ve hayatta kalmış olanlarınki de dahil, ailelerin tarihini yeniden kuran uzun bir soruşturmanın ardından yazar son olarak üç bin beş yüz Lemberg Yahudisinin cesetlerinin terk edilmiş olduğu göletlerin kıyısına gidip derin düşüncelere dalar. Kitabın son cümleleri gizemlidir: "güneş suyu ısıttı; ağaçlar beni sazlıkların uzağına, çivit rengi gökyüzüne doğru götürdü. Orada, kısa bir süre içerisinde, anladım."[25] Bu kavrayışın gizemini bütünüyle aydınlatmaya çalışmak gerekmiyor elbette. Kuşkusuz yazar bizi bireyin toplulukla kurduğu, insanlık suçu ve soykırım ayrımını belirleyen ilişkisine doğru yönlendirir ama bu, "kısa sürede" gerçekleşen kavrayışı açıklamak için yeterli olmayacaktır. Yazar, beyaz bir dikme taşla yeri belli belirsiz işaretlenmiş –üstelik bu resmi değil özel girişimle yapılmıştır– bu mezarsız toplu mezarın önünde vakit geçirir. O zaman aralığında, o gecikme süresinde "anlar". Gecikme yoksa anı da yoktur. Mezarlıklarda ölüye saygı gösterilir, ama mezar olmayan bir toplu mezarda nasıl derin düşünceye dalınıp ölüler hatırlanır? *Lemberg'e Dönüş*'teki hukuksal-soykütüksel araştırmanın gücü bu anlama beklentisinde yatar. Anlama deneyimi bu gecikmenin benimsenmesini gerektirir. Yazar, hayatta kalanların durumu kavramakta gecikmelerini doğru biçimde yeniden kurar. Zulümden önce daha güvenli yerlere ulaşmış olanlar ailelerine yazdıkları mektuplara cevap bekliyorlardı. Korku içinde haber soruyorlardı. Ama umutla beklenen mektuplar artık gelmiyordu. O zaman anlamaksızın anlıyorlardı, çünkü yakınlarının ölümünü önceden kestirmek imkânsızdır. Gecikmeli olarak anladılar. Kimi durumlarda sanki ölümü bile erteleyebilirmiş gibi bu gecikmeye tutundular. İki büyük hukukçu, insanlığa karşı suç kavramını ortaya atan Hersch Lauterpacht ve soykırım terimini bulan Raphael Lemkin bu kaygılı bekleyişin ne demek olduğunu bilmişlerdir. Bekleyiş üzerine bekleyiş ille de bir kavrayışa yol açmaz. Anlamanın

25 Philippe Sands, *Retour à Lemberg* (2016), İngilizceden çev. Astrid von Busekist, Albin Michel, 2017, s. 453.

gecikmesi aynı zamanda herkesin yakınlarının akıbetine ilişkin yaşadığı belirsizliktir, bu bazen savaştan sonra aylarca sürmüştür. Gölcüğün kıyısında oyalanmak yazar için kaybolmuş bir zamansallıkla yeniden bağ kurmaktır.

Philippe Sands'in kitabı zamansallığın kaybının kaynağına döner. Öldürülmüş olanlara ancak bu biçimde gerçek bir saygı gösterebiliriz. Zamanı kaybetmişsek, zamanın zamanını nadiren kullanabiliyorsak bunun nedeni kitlesel kıyımların öznel zamanı da öldürmüş olmasıdır. Gecikme takıntısı, boş zaman aralığı korkusu çağdaş tarihin travmalarının etkileridir. Aynı yerde dönüp duruyoruz. Nedenler ile sonuçlar birbirini besliyor: Zaman kaybolduğunda uygarlık vahşileşiyor, travmadan travmaya koşuluyor yalnızca. Çünkü nesnel zaman travmaya dokundurtmuyor. Çağdaş nesnel zamanın zıvanadan çıkması yakın tarihin ortak travmalarının bir sonucu. Travmanın olduğu yerde bellek olmaz.

Philippe Sands'in soruşturması "kısa bir anda" öznel zamanın yeniden ele geçirilmesini anlatır. Ama yanılgıya düşmeyelim: O "kısa ana" varmak için uzun bir çalışma gerekir.

SONUÇ

Kültürel çalışmalar her zaman geçicidir, her zaman yeniden yapılmalıdır. Bellek çalışması, içeride yanmasına izin vererek travmanın açtığı deliği kapatabilir. Yalnızca hayal gücü devreye girdiğinde de durum böyledir. Bazen bir sözcüğü hatırlayamadığımızda onun yerini görsel ayrıntıların aldığını biliyoruz. Freud, *Günlük Yaşamın Psikopatolojisi*'nde Orvieto Katedrali'ndeki *Kıyamet Günü* freskinin ressamı Signorelli'nin adını unutuşunu anlatır. O adı beyhude yere hatırlamaya çalışırken, ki genellikle görsel belleği çok zayıftır, tablonun ve tablodaki kimi ayrıntıların "son derece net"[26] biçimde gözünde canlandığını fark eder. Travmatik olaylar söz konusu olduğunda bunun görerek, imgelerle, görsellikle çözümü yine

26 Sigmund Freud, *Psychopathologie de la vie quotidienne* (1901), Almancadan çev. Serge Jankélévtich, Paris, Payot, 1923, yeniden basım "Petite Bibliothèque Payot", 1989, s. 59 (Sigmund Freud, *Günlük Yaşamın Psikopatolojisi*, çev. Şemsa Yeğin, Payel yayınevi, 1996, s. 49 dipnot 7).

travmaya olan eğilimle bağıntılıdır. Bilindik savdır: İkinci Dünya Savaşı bombardımanlarının yeniden canlandırılışının görülebildiği Londra'daki *Imperial War Museum*'da [İmparatorluk Savaş Müzesi] olduğu gibi müze ziyaretçisine "oradaymış" duygusunu vermek gerekir. Ama bu işi kötüleştirmekten, itkiyi harekete geçirmekten başka şeye yaramaz. Dolayısıyla itkinin egemenliği öznel zamanın yıkımının başka bir adıdır. Oysa travma kurbanları –kuşkusuz azıcık da olsa– ertelemek gerektiğini bilirler. Gecikmenin nasıl bir teselli verdiğini bilirler. Nitekim çoğu bir psikiyatra olaydan sonra gecikmeli olarak, zamanın artık geçmediği gerçekliğini kavradıklarında başvurur. Onları daha tez davranmadıkları için kınamak yerine, unutuş köklendikçe acıları artan bu sıra dışı yaralılardan kurtulmak amacıyla psikolojik destek birimleri kurmaktaki acelemizi sorgulamak gerekir. Bu sıra dışı yaralıların kendilerini yeniden zaman içinde konumlamalarını, öznel zamanla yeniden bağ kurmalarını sağlayan şey gecikmenin kabulü ve benimsenmesidir. Kültür ancak bizzat kendisini gecikmenin *temposuna* uydurması koşuluyla yardımcı olabilir.

Kültürün işleyişinin sıklıkla bir anlatılama çalışması olarak göründüğü doğru olmakla birlikte bu anlatı kurgusal olanı devreye sokarak eksik öğelerin varlığını unutturmaya çalışmamalı, Sands'in yaptığına benzer biçimde, bir yapbozda olduğu gibi yeniden düzene sokmak için eksik parçaların bulunmasını sağlamalıdır. Kültür basit bir görünüm değil de gerçek olduğunda yardımcı olabilir. Uygarlığın musibeti olan çağdaş *misologia** travma seviciliğimizle bağlantılıdır. Kültür öznel zamanın barınağı olma işlevini ancak eksikler üzerine yapılan incelikli bir çalışmayla yerine getirir. Kültür zaman ister, gecikmenin okuludur. Kültür hiçbir şeye olmasa, gecikmeyi öğrenmeye dolayısıyla bizi travmanın cazibesinden korumaya yarar. Her çalışma gibi kültürel çalışma da "geciktirilen yitiştir."[27] Kavuşulan zamanın sırrı gecikmenin zaman aralığında yatar.

---

* Akıl ve zihinsel faaliyete duyulan nefret, mizoloji (ç. n.).

27 Hegel, *La Phénoménologie de l'esprit* (1807), Almancadan çev. Jean Hyppolite. Paris, Aubier-Montaigne, 1941, cilt 1, s. 165.
Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, 1986, s. 128.

2. Uyumayı düşlemek

Kayıp zaman çılgınlığı bir arazla kendini belli eder: Uykusuzluk.[1] Kayıp zaman toplumu bir uykusuzlar toplumudur. Artık uyku nedir bilmiyoruz. Artık uyuyamıyoruz. O kadar eziyet yetmezmiş gibi bize sürekli uykunun nimetleri belletiliyor, sürekli olarak uykusuzluğumuzdan sorumlu tutuluyoruz.

YÜZYILIN HASTALIĞI

Günümüzde uykusuzluk çekenler için uyku klinikleri var. Uykunun kendisi yok olma yolunda. Artık uyumuyoruz ya da giderek daha az uyuyoruz. Bu durumdan mustaribiz. Razı gelemiyoruz. Neden tatile çıkarız? Uyumak için. Tekil, gerçek serbest zaman –Latince *otium*, Yunanca *skhole* gibi– çoğul boş vakitlerden farklı olarak, artık okumanın, düşünmenin, kendini geliştirmenin zamanı değil, uykunun zamanıdır. Hayalini kuruyoruz uyumanın. Uyumak neredeyse aristokratik bir lükse dönüşmüştür. Uykuya övgü düzmenin de bir yararı yok: bile isteye uykusuz kalmayız. Aksine, uykusuzlar uyumanın hayalini kurarlar, uykuyu tutkulu bir aşkla severler. Kimse yokluğunu duyduğu şeyin yararlarını ağır biçimde yoksunluk çekenden daha iyi bilmez. Bizim anlamamız gereken işte bu uyku yoksunluğu, insanın kendi üzerindeki anlaşılmaz baskısından çıkagelen yokluktur. Neden uyku bu kadar değerli ve nadir oldu?

Bunun nedeni öncelikle aşırı derecede tetikte olmamızdır. Artık uyumuyoruz çünkü artık gevşeyemiyoruz. Oysa zihin için derin

1 Klinik olarak yeni bir uykusuzluk türüne neden olan şey Christophe Bouton'un sözünü ettiği "dünyayı uykusuzluğa gark eden" aciliyetten çok (*Le Temps de l'urgence, age,* s. 135), yalnızca aciliyete değil hızlanmaya ve hıza ilişkin çeşitli boyutlarıyla, öznel zamanın yitirilmesidir. *Gecikmeye Övgü*'nün kimi bölümleri Christophe Bouton'un kitabına ilişkin *Les Études philosophiques* dergisinde yayınlanan inceleme yazımı ve orada dile getirdiğim kimi itirazları açınlamaktadır (2015, sayı 3, s. 462-465).

can sıkıntısı neyse beden için uyku odur, büyük bir rahatlamadır.[2] Uykusunu alan geç kalma riskini de alır. Her uyku gecikme riskidir. Bir gün, kalkma vaktinden her zaman iki üç saat önce davranan her daim tetikteki uykusuz birisi tesadüfen uyuyakalır, kalkma saatine göre ayarlanmış olan radyonun sesini de duymamıştır – daha kötüsü, inanılması güç bir ihmalkârlıkla saati kurmayı unutmamışsa tabii– ve işte o anda saatler sağaltıcı bir dinlenme boyunca akıp gider. Randevular kaçırılır. Kapalı telefon sessiz veryansın eder. Kaçan uykusunu mucizevi biçimde telafi eden uykusuz kişi dinlenmenin tadına varırken gecikme büyür. Uyanmanın sevinci, uykusunu iyice almış olmanın mutluluğu kısa sürer. Gecikme had safhadadır ve olayın tekrarı için olasılıktan uzak yeni bir tesadüfün olması beklenecektir. Zamanın neredeyse yitip gitmiş olması gerçekten de doyasıya uyuma riskine girmenin mantıken imkânsız olduğunu düşündürür.

Bir yandan uyku faydaları olduğu için yüceltilir; öte yandan gecikme riskine girilmesi ve dolayısıyla uyku için gerekli bir zamanın meşruiyetinin tanınması imkânsızdır. Tabii yüzyılın rahatsızlığını göz önüne aldıklarını düşünen kimi işletmeler çalışanların kullanımı için işyerine yatak, hatta masa-yataklar koyarlar.[3] "Gelin işyerinde uyuyun!" derler. Çalışılan yerle uyunan yer arasındaki ayrımın bütünüyle kalkması durumunda uykusuzluğa götüren yolun yokuş aşağı gitmesi tehlikesi vardır.

Çoğu kez uykusuzluk öznel zaman yokluğunun doğrudan sonucudur. Görev tamamlanıp işgünü iyi bir uyum içerisinde geçtiğinde iç denetim merciimiz olan üstbenlik genellikle komut vermeyi bırakıp, uykuya izin verebilir. Ama herkesin her zaman daha fazla iş yapabilmek zorunda olduğu bir çalışma düzeninde üstbenlik pusulasını şaşırır. İtki biyolojik olmadığı için, bizleri pusulamızı şaşırtan her şeyin hizmetine sokmaya meyillidir. İtki sarsar... insanın kendisini unutmasına da yol açar. Böylelikle gün

2 Byung-Chul Han, *La Société de la fatigue* (2010), Almancadan çev. Julie Stroz, Paris, Les éditions Circé, 2014, s. 61.

3 Adrien Lelièvre, "Sieste au travail: le 'bureau-lit' bientôt dans votre entreprise?" ["İşyerinde Öğle Uykusu: Şirketinizde 'Masa-yatak' mı Olacak Yakında?"], *Les Échos*, 28 Eylül 2015. https://www.lesechos.fr/09/sieste-au-travail-le-bureau-lit-bientot-dans-votre-entreprise-275232.

içinde "kendimize" zaman ayıramayınca, zamanı gece vakti kullanırız... uyumayarak. Uykusuz insanların çoğu varoluşlarının kayıp zamanının peşine düşmüş kimselerdir. Kendimizi hayat için gerekli olan o alıştırmanın akışına gece vakti uyumayarak bırakabiliriz, o alıştırma fikirlerin boşluğa düşmesidir. Aklıma bir fikir geldi dediğimizde onun "düştüğü" izlenimini ifade ederiz, çünkü bu durumda fikir bir tür iç çekim yasasına tabiymiş gibi gelir bize. Fikirler yalnızca boşlukta beliriverir. Hangimiz akşam sinemada film izlerken bir dalgınlık haline düştüğünü fark etmemiştir ki? Düşünce olağan akışına o sırada, gösterimin gerektirdiği serbestlikle oluşan o boşlukta kavuşur. Sinemaya gidecek zaman kalmadığında geriye bir tek kendini uykusuzluğun karanlık zevklerine bırakmak kalır. Gecikme öznel bir zorunluluktur. Bu zorunluluğu kabul etmediğimizde de geç kalırız yine, ama bu sefer başka biçimde – uykuyu geciktirerek.

Uykusuzluk yorgunluğa karşı bir başkaldırıdır. Gece vakti uyumak istediğimiz halde uyumadığımızda, eskiden işi tanrıya havale ettiğimiz gibi yorgunluğu yardıma çağırırız. Gündüz o kadar yorgun ve dalgın, gece ise o kadar uyanık ve tetikte olan uykusuz kişi "hiç olmazsa yorgunluk imdadıma yetişseydi" diye yakarır. Büyük karamsarlık içindeki uykusuz kişi sabahın üçüyle altısı arasında yorgunluk nedir bilmez. Yorgundur ama geleceğini sezdiği yorgunluktan ötürü yorgundur, gecenin uyuşukluğuna gömülmüştür, soluğu kesilmiştir ama bir türlü dinlenemez. Kimileri kalkar, kimileri her hareketi çoğunlukla boş yere bastırmaya çalışarak kendini geceye bırakmayı tercih eder. Gelgelelim hepsi ertesi gün ne olacağını bilir: zihinsel ağırlık, yüksek sıcaklıkta bile bedenin her yanını saran üşüme, en beklenmedik anda birden bastıran uyku ihtiyacı –"yorgunluk çökmesi"– ya da tersine, olası her uykuya mutlaka engel olmak için gergin, aşırı bir telaş, kan şekeri düşüklüğü bayılmanın eşiğine getirdiğinde birden beliren denetlenemez açlık. Zamana adanmış kasvetli kutlamaların, cümbüşlerin yapıldığı, kaybedecek bir dakikası bile olmayanların zamanı bol keseden harcadıkları uykusuz gecelerin ertesinde yaşanan budur. Uykusuzluk farkına varmadan verimliliğe tapınmamızın içten gelen başkaldırısıdır. İş programı bağlanır, her şey düzen içindedir, geriye yalnızca takvime uymak kalır... Ama işte uykusuzluk bir

ordu bozan gibi bu pürüzsüz yapının düzenini bozar ve disiplinli küçük asker pusulasını şaşırır. Uykusuzluğun yorgunluğu takdir edilmesi gereken[4] gerçek yorgunluk değil, kendini yok sayan bir yorgunluktur. Kendini bilmeyen bir bilgisizlik olduğu gibi, bir o kadar ürkütücü olan, yorgunluk olamayan bir yorgunluk da vardır. Uykunun geciktirilmesi telafi edilemez. Kronik bir uyku gecikmesiyle yaşanabilir. Ama artık çok iyi hissedemeyiz yaşadığımızı ve gecikme fazla büyük olduğunda otomatikleşiriz.

Dinlenme bir şenliktir, zamana yeniden kavuşma şenliğidir. Dinlenmek bir mola vermektir, zamanın kendiliğinden, müdahalemiz olmadan ama kendimizi de onun akışına bırakarak geçmesine izin vermektir. Bedava, kullanılmayan bir zamandır bu. Uykusuzluğun nostalji içerdiğini iyi ayırt etmek gerekir. Hatta uykusuzluk belki de nostaljinin son kertesi, nostaljinin katıksız halidir. Çünkü her nostalji kayıp zamanın acısı, zamanı kaybetmenin verdiği acıdır. Uykusuz insan bu kayıp yüzünden değilse hangi kayıp mutluluktan ötürü acı çeker ki? Aşırı aktif olmak da nostaljiye karşı bir savunmadır. Nostalji dayanılmaz bir acıdır. İnsan denen yaratığa içkin varolma acısını, tepeden tırnağa geçici olmanın, yani geri döndürülemez biçimde sonluluğa mahkümken bir yandan sonsuzluğa açılan bir kapı olmasının verdiği o acıyı hissettirir. Kesintisiz hızlanmanın getirdiği ileriye doğru kaçış, zamanın hayatlarımız üzerindeki karşı konulmaz ve acı verici cenderesini hafifletir gibi görünür. Ama acı her zaman, önüne geçilemez biçimde, uykusuzlukta geri döner. Uykusuzluğun zamanı saat aralarına varana dek aralıkları derinleştiren genleşmiş bir zamandır. Her şey erişilmez olur, bir sonraki saat bile. Çalar saat zalimce dalgasını geçer, uykusuz kişiye küstahça meydan okur.

"SONRASINDAKİ" HASARLAR

Uyuyamayan kişi geceden çaldığı ve gündüzlerinden devşirdiği zamanı neyle geçirir? Konuşur, kendi kendine konuşur, Jean-Jacques Rousseau'ya olduğu gibi "bol vakit buldu mu zihnine mükemmel

4 Éric Fiat, *Ode à la fatigue*, Paris, Éditions de l'Observatoire, 2018.

şeyler doğar."[5] Rousseau uykusuz gecelerinde yazardı: "geceleyin yatağımda uykusuzluklarım arasındadır ki beynimin içinde yazımı yazarım."[6] Gece, "sonrasının" ayrıcalıklı alanıdır. Uykusu kaçan kişi Rousseau'nun düşüncedeki ve "ağır uyanan, bir türlü karışıklıktan kurtulmayan ve ancak iş olup bittikten sonra kendilerini gösteren"[7] fikirlerinin doğuşundaki gecikmeyi betimleyişinde kendini bulabilir. Uykusu kaçan geç tepki verir. Gündüz askıda kalanı çoğunlukla gece vakti yeniden yazan Rousseau "posta yoluyla sohbet" edebilmeyi düşlüyordu. Bu artık asla mümkün değil. Kuşkusuz kendimizle "konuşmak" için sıklıkla yazıya başvuruyoruz – nitekim gençler de "mesaj yazmak", "SMS ile iletişim kurmak" yerine "konuşmak" diyorlar. Artık hiç olmadığı kadar anlık yanıtlar vermek zorundayız ve espri yapmak ya da bir şakayı "yakalamak" gerekiyorsa bu gecikmeksizin olmalı. Dolayısıyla kusurlarımızı düzeltmek için hiç olmadığı kadar geceye sarılıyoruz.

Uykusuzluk çeken gün içinde olup bitenleri elekten geçirir. Onun hesaplaşması Stoacının akşam yaptığı vicdan muhasebesinden daha ağırdır. Ertesi günkü işini düşüncesinde geliştirdiğinde bile geç kalır. Onu uyanık tutan bizzat bu gecikmedir. Uykusuz insan hayatını yersiz, vakitsiz yaşar. Geriye gider, sorgular ya da hemen taşı gediğine oturtur. Sonunda, gecenin bir yarısı, kepaze duruma düşmemek için söylenmiş olması gereken şey, uyku kendisini yere serene dek kafasında cirit adan sözcükler gibi durmaksızın oradan oraya dönen kişinin zihninde açıkça belirir. Sonunda, dinlenilmesi gereken vakitte, sınavda verilmesi gereken doğru yanıt gün içinde gizlendiği beynin derinliklerinden çıkar gelir. Sonunda unutulan isim, bir e-postada yapılan yazım hatası, kaçırılan bir randevu aklımıza –gecikmeyle– gelir. Uykusuzluk intikamcıdır. Hesapları kapatır. Gün içindeki bütün çuvallamalar, günün bütün yazım hataları sanki telafi edilmiş ve iş işten geçtikten sonra olmayacak zamanda çözülmüş gibidir.

Uykusu kaçan kişi, Isabelle Cohen'in ayetleri yorumlarken vurguladığı üzere, uykusu kaçan Eyüp gibi gerçekten zavallıdır: "Yata-

5 Jean-Jacques Rousseau, *İtiraflar I*, Le Livre de Poche, 1972, s. 172 (çev. Reşat Nuri Güntekin, İstanbul MEB Yayınları 1991, s.171).

6 *A.e.* s. 173

7 *A.e.* s. 171

ğa yattığımda, ne zaman kalkacağımı merak ederim. O sırada akşam uzar ve gün ağarana dek oradan oraya savrulmaktan usanırım."[8] Uykunun gelmesine engel olan dildir, daha doğrusu dildeki gecikmedir: İnsanın gece vakti kendisiyle konuşması uykusuzluğun nedenlerindendir, çünkü uykuya geçmekte olan kişi düşünmeye koyulur. Bunun sonucu "akşamın uzamasıdır."[9]

Eyüp peygamber gibi kimi kez teselli edilemez oluruz, başımıza gelen felaketleri hak ettiğimizden kuşkulanan arkadaşlarımız tarafından ihanete uğrarız. Adil bir ödüllendirmeye olan inancı reddetmek ne kadar zordur! Acı çekiyorsan bir hata yapmışsın ya da bir kusur işlemişsin demektir – Eyüp'ün arkadaşlarının sözlerinin anlamı budur. Ama "el adama akıl verir, ekmek vermez." Bedeli uykusuz kalan öder. Teselli, ilke olarak ancak bir başkasından gelebildiği için uykusuz kalan insan bir tek avutulamaz birisinin bildiği yakınmaları kendine yöneltir.

Bununla birlikte uykusuzluk uygarlaştırıcıdır. Dünya yıkılmasın, sabah yeniden inşa etmek zorunda kalınmasın diye yardımcı olur. Uykusuz için sabahleyin dünyayı harap bir halde bulmaktansa uyumamak daha iyidir.

Yerine getirilmemiş görevler söz konusu olmasaydı yorgun insan huzura kavuşabilirdi. Ama tamamlanmadığı düşünülen görevlere gün boyunca söylenmemiş sözcükler eklenir. Uykusu kaçan dönüp durur, çünkü kendisiyle konuşur. İnsanın gün içinde kendisine söyleyebileceği bütün sözlerin bir ara söylenmesi gerekiyordur. Gündüz konuşulmadığı için geriye gece sohbeti kalır. Uyumak için ya da uyumadığımız için kitap okuyorsak bu bir rastlantı değildir. Okumak da bir sohbet değil midir?

GECİKME YA DA UYKUSUZ GECELERDE OKUMAK

Uykusuzluk gündüz görülen konsantrasyon eksikliğinin gecedeki karşılığıdır. Her iki durumda da "başka yerde", olunmaması gereken yerde oluruz. Konsantrasyon eksikliğinde her zaman "hep baş-

8 Isabelle Cohen, *Un monde à réparer. Le livre de Job*, açıklamalı yeni çeviri, Paris, Albin Michel, 2017, s. 172.

9 *A.e.*, s. 173.

ka yerde olma isteği"ne benzer bir şey vardır der Adam Phillips.[10] Konsantrasyon eksikliğinin ve uykusuzluğun nedenleri benzer biçimde hızlandırılmış yaşam biçiminin baskısında yatar. Konsantrasyon eksikliği baskıya dirençtir. Başka yerde, başkası olarak, ara vererek, ne çevremizde konuşulanlardan ne de okuduğumuzdan bir şey anlayarak kendimizi telafi ederiz. Zamanda ara yoksa artık fikri firarla direniriz. Konsantrasyon eksikliği uykusuzluğu önleyen bir ilaçtır. Uykuya kavuşmak için dikkatinizi dağıtın. Biri olmadan ötekisi olmaz. Bir kitaba yoğunlaşmak için baskıya odaklanmamak, biraz gecikerek ve verimden düşerek iş programında gedik açmak gerekir.

Okumak gerçekten de hızlandırılmış hayatla bağdaşmaz. Okumak fazla uzun sürer, fazla zaman alır. Bir cümle ancak bittiğinde anlaşılır ve bu böyle zincirleme devam eder. Bir kitabı anlamak için hepsini okumuş olmak gerekir: Zaplamak imkânsızdır, zamanla barışık olmak ve ancak gecikmeyle anlayabileceğimiz düşüncesine tahammül etmek gerekir. Sonuna kadar dinlemeden çok çabuk anladığımızı düşünürsek yanılırız. Artık gerçekten okumuyorsak zamanımız olmadığındandır, ama dinlenmeye zaman bulunur; gözden kaçan şey sözcükleri birbiri ardına kavramaya, gecikmenin zamanını kullanmaya ilişkin zihinsel imkândır. Gecikme bizi, kimi kez sancılı bir biçimde, zamanla barışık olmaya zorlar. Bundan dolayıdır ki okumanın temelini oluşturur.

Okumakla olan ilişkimizdeki anlamsızlığı bir ölçelim. Çocukların bir an evvel okumayı öğrenmesi istenir ama bu, okuma olanağı sağlayan koşulları onların elinden daha kolay alabilmek için yapılır. Üniversitede bile kitap okumaya ve yazmaya kötü gözle bakılmaya başlanır. Bir kitabın yazımı fazla zaman ister. Zaman olmadığında kitap yazılamaz, yalnızca makale yazılır. Ama yazının zamanı aritmetiğin kurallarına meydan okur. Bir makale yazmak için bir ay gerekiyorsa, bir kitap için on iki ay gerekmez. Öznel zamandaki bir yıl bir ayın on ikiyle çarpımına indirgenemez. Makale sıkıştırır, öze gider, zekâyı verimlileştirir. Gelgelelim, yalnızca birbiri ardı sıra örülen sözcüklerin uzunluğu okumayı deneyime

10 Adam Phillips, *La Meilleure des vies. Éloge de la vie non vécue* (2012), İngilizceden çev. Michel Gribinski, Paris, Éditions de l'Olivier, 2013, s. 126 (*Kaçırdıklarımız: Yaşanmamış Hayata Övgü*, çev: Selin Siral, Metis Yayınları, 2015).

dönüştürür. Hayat deneyimimiz hayatımız dediğimiz şeyin olgusal gerçekliğiyle sınırlı değildir. Hayatımız "yaşadıklarımızla" sınırlanmaz. "Yaşanmamış olan" da hayatımızın parçasıdır. Adam Phillips *Kaçırdıklarımız: Yaşanmamış Hayata Övgü*'de yaşanmayan hayatın "yaşanmış" hayatımız kadar, hatta bazen daha çok bize ait olduğunu açıklar. Uzun bir roman "yaşanılmamış" bir hayattır. *Savaş ve Barış, Parma Manastırı, Yüzyıllık Yalnızlık* onları okuyanların hayatının birer parçasıdır. İster istemez uzun olan okumaları bir yaşla, bir yerle, hatta bir mevsimle örtüşür. Kitap, bitirildiği anda unutulamayacak denli uzun olduğunda yaşanmış hayat ile yaşanmamış hayat iç içe geçer.

Bir gecikme durumunda insanın yanında her zaman bir kitap olmalıdır: Gecikme okumanın bir koşuludur. Gecikme ve uykusuzluk bize okumanın alanını açar. Metro arıza yapmış ne iyi, yeter ki ışıklar açık olsun. Kelimelere yeniden hakkı verildiğinde ve bir başkasının sözlerinin akışı, sinir bozucu takıntılı düşüncelerin yerini aldığında uykusuz kalınmış, ne gam! Okumak gerçek deneyim paylaşımıdır. Hızlandırılmış hayatta yasaklanan, konuşmaya içkin deneyim paylaşımı yeniden uykuya kavuşmamızı sağlar.

UYUMAK NE ZOR İŞ!

Bugün uyku üzerine yazılan kitapların çokluğu, çok basitçe yaşamak için zorunlu olan kendini uykuya bırakmanın ne ölçüde zor olduğunu kanıtlar. Bu metinlerin ancak birazı işe uykunun nimetleri konusunda iknayla başlama eğiliminden sakınır. Bunların yazarları uykusuzluk çekenlere nasıl bir kötülük ettiklerinin farkına varmalılar. Uykunun yararları konusunda yetersiz bilgiye sahip oldukları için mi uyumadıklarını sanarlar gerçekten? Uykusuzluk deneyimi uykusuzlar için bilim yerine geçer. Uykunun nimetleri konusunda bütün söylenenler uykusuzun acısını tazeler ve uyuma güçlüğünü büyütür. Çünkü uyku her türden buyruğa isyan eder. Ancak buyruklar, ihtarlar durduğunda uyumak mümkündür. Birisine "uyu!" demek, onu içinden çıkılması imkânsız bir mantık çemberine hapsetmektir. Beyne ilişkin yeni keşifler, her şeyi basite indirgeyen kurgularda aktarıldığı biçimiyle, uykusuzlar için halk

bilgeliğinden daha da çok suçlayıcı olur. Uyumak gerektiğine dair kanıtlar sunulur. Uykunun gerekliliği bilimsel olarak doğrulanır. Oysa yalnızca ikna edilenlere öğütte bulunulabilir, üstelik çocuk muamelesi de görürüz – uyuyamayan kişi sanki disiplinsiz bir çocuk gibi davranıyordur.

Uykuyla kedi fare oyunu oynayanlar da vardır elbette, çünkü bunun kendileri için kolay olduğunu düşünürler. Ne ki bu tutumları kural ihlaline girmez; tersine kesintisiz hızlanmanın ve uyarılmanın normuna uyar. Uykunun yararlarını öven savların yeni dürtüler oluşturduğunu gözlemlemek eğlencelidir. Uykunun performansımızı yükselttiğini kanıtlamak ve onu tutmasını "bilmeyenlere" uyku "satmak" adına belirleyici görünen şey, beynin işleyişine ilişkin argümandır. Kuşkusuz beynin uyku sırasında aktif olduğu da söylenebilir ama bu savı uyuma arzusu uyandırmak için kullanmak saçmadır. Dürtülenmenin ve hızlanmanın çemberinden çıkılmaz. Uyumak için uyarılmayı durdurmak gerekir. Beynin işleyişine duyulan hayranlık sakinleştirici bir etki içeremez. *Libération* gazetesinin sorular yönelttiği uyku uzmanı sinirbilimci Thomas Andrillon yeterince uyumadığını kabul etme cesaretini gösterir.[11] Görünüşe bakılırsa gerçekten de araştırmaları nedeniyle aşırı derecede uyarılmıştır... Araştırmaları uyku üzerinedir. Bizler de Thomas Andrillon gibi uykuyla olan ilişkimizde derinden bir yarılma yaşarız: uyumak isteriz ama uyku yaşam biçimimizle bağdaşmaz.

Beyne ilişkin bulguların uyku konusunda öğrettikleri heyecan verici. Yaşam biçimimiz uykuyla bağdaşmıyor çünkü artık gündüzle geceyi ayırt etmiyoruz. Gece ışıklarıyla şaşıran beyin uykuyla uyanıklık evrelerini artık tanımıyor. Beyin ışığa ve hıza tepki verir. Gelgelelim artık gece nedir bilmiyoruz. Çölde tesadüfen mehtapsız bir gecede karanlığa yakalandığımızda gecenin ne olduğunu anlarız. Genellikle "gece" dediğimiz şeyin çok yakında olmayan ışık kaynaklarının hafif yansıması olduğunu o zaman

11 Thomas Andrillon. "Le cerveau va toujours trouver un moyen de dormir, qu'on le veuille ou non" ["İstesek de istemesek de beyin her zaman uyumanın bir yolunu bulacaktır"], *Libération*, 2 Mart 2018, https://www.liberation.fr/debats/2018/03/02/thomas-andrillon-le-cerveau-va-toujours-trouver-un-moyen-de-dormir-qu-on-le-veuille-ou-non_1633428.

anlarız. Görmediğimizi sanırız ama muazzam şekilde görürüz. Ona dair bilmediğimiz her şeyi öğrenmek için geceyi bir kere tanımış olmak gerekir. Görsel uyarımları kaydeden beynimiz ise, o, bunu bilir ve uykuya geçemez. Hız da aynı biçimde aktif durumda tutar. Fransa'da bir yetişkinin ortalama uyku süresi 1960'tan bu yana doksan dakika azalmıştır.[12] François Duforez *Géo* dergisinde "modern yaşam ve uyku üzerine bir toplumsal düşünce geliştirilmesi gerektiğini" yazar.[13] Ama bütünüyle niceliksel olan bu sorunsalı, uykuyla giriştiğimiz bu hesaplaşmayı sorgulayabiliriz. Uykunun nimetlerine ilişkin bütün güncel literatürde yalnızca öznel zaman, uykuda geçirilen saat sayısı ele alınır.

Başka çözümleme yolları da olasıdır. Nitekim Antik dönemde uyku zamanının, uykuda geçirilen saatlerin yeterli ya da yetersiz sayıda oluşunu büyük ölçüde aşan psişik bir öneme sahip olduğu biliniyordu. Yeni-Platoncu düşünür Porfirios (MS. 234-305) Pitagoras'ın uykuyu sarmalayan iki âna en büyük önemi verdiğini savunur. Ona göre uykuya geçişte ve uykudan kalkışta hazırlık yapılmalıydı. Ruhun bakımı, gün sonunda o gün yapılmış olması gerekenlerin ne kadar yapıldığını ya da yapılmadığını ve yeni güne başlamadan önce o günün neye adanacağını sorgulamayı gerektiriyordu. Zamansallığın içsel olarak bu biçimde yeniden alınışı görevlerin öznel zaman içerisine iyice yerleştirilmesini sağlıyordu.[14] Uykunun felsefi anlamı onun nörolojik işlevine indirgenemez. Uykunun felsefi anlamının kaybı siyasal bir sorundur.

UYKU SİYASALDIR AMA BİR UYKU SİYASETİ YOKTUR

Hiçbir uyku siyaseti uykusuzların sayısını çoğaltmaktan öteye gidemez. Uykunun davası taraf olmayana emanet edilemez. Uyku sırasında işbaşında olan beyin faaliyetlerinin deşifre edilmesi, yorgun düşmeden uykusuz kalma tekniklerinin keşfedilmesine henüz

12 François Duforez, "Moins de somnifères et plus de siestes" ["Daha az uyku ilacı, daha çok öğle uykusu"], *Géo*, Hors-série, Sciences, Şubat-Mart 2018, s. 21.

13 *A.y.* s. 23.

14 Jean-Louis Poirier, *Bibliothèque idéale des philosophes antiques. De Pythagore à Boèce*, Paris, Les Belles Lettres, 2017, s. 20.

imkân tanımamıştır. Oysa böyle bir şey transhümanist mantığa uygun düşebilirdi. Ama, şimdilik, uyku sipariş üzerine gelmiyor.

Uyuyan kişi iç ya da dış buyrukları ve komutları bir süre için askıya alır. Uyku bilişsel performansımızı iyileştirir, ama bu ancak performans dayatmasını paranteze almak koşuluyla mümkündür. Sürekli olarak performansımızı "boost" etmek istediğimizde uykuyu kaybederiz. Dolayısıyla ya performanstan vazgeçip uykunun geri gelmesini bekleriz ya da yarışta kalmak için kendimizi zorla uyutmaya çalışırız. Bu ikinci durumda, çözüm insanın kendisini olabildiğince düzenli biçimde helak etmesidir. Uyumayız, bayılırız. Ancak uykudan bayılarak uyuruz. Bunun için ilaç kullanmaktan kaygı duyarız haklı olarak. İlaca başvurulmadığında ise başka bir şey olur, bu da ilaçtan daha az zararlı değildir. Genç yetişkinlerin özellikle meslek hayatına girdiklerinde katıldıkları büyük eğlenceler çağdaş öznenin tabi olduğu şu zorunluluğa karşılık verir: işten geri kalmamak, pes etmemek için bayılıp kalmak. Hafta sonu "dağıtmak" uyumayı ve stresi unutmayı sağlar. O yaşamsal sürece yeniden kavuşabilmek için hayattan kendini koparmak gerekir, çünkü uyku övülse bile insanın kendisini uykuya bırakması imkânsızdır. Geç kalma hakkı olmadığı için insanın eğlence zamanında "düşmesi", neredeyse çökmesi, kimi kez ölmesi gerekir. Partiler tehlikeli olmuştur. Altıncı kattaki bir tırabzanda tek ayak üzerinde durmak gibi aptalca iddialaşmalar her şeye karşın uykuya kavuşma isteğinin belirtileridir. İnsan uyumak için hayatını tehlikeye atmaya hazırdır. Uyuyamamaktan ölebiliriz. Uyku bir düştür.

Gelgelelim, ancak bir buyruğa tabi olmayı kaldırmayan bir kendini bırakışla uyunabiliyorsa eğer, bu durumda uyku meselesi siyasallaşır. Bir toplumun uykuyu ele alış biçimi tartışma konusu, hatta hukukun konusu olabilir. Bir uyku zamanı olduğu genel olarak kabul görür. Ortak ritme uymayanların başkalarının rahatını bozmamaya özen göstermeleri gerekir. Polis de genellikle gecedeki huzura, yani uyumaya ayrılan ortak zamana saygı gösterilmesini gözetmekle görevlidir. Şehirdeki faaliyetlerin çoğu durmalı, gürültü azalmalıdır, baskılar gevşer ve uyarımlar yatışır. İnsanların uyuyabilmesi için toplumsal bir antlaşmanın olması gereklidir. Savaş, bunun tersine, uykusuzluk nedenidir. Savaşlarda biraz uyumayı sağlayan "ateşkes" saatleri ilan edilir. Ama bu çoğunlukla bey-

hudedir. Yalnızca başkalarının bize bu olanağı vermesi koşuluyla uykuya dalabiliriz. Uyku politik olduğu içindir ki uykusuz kalan kişi bütün dünyaya öfke duyar. Uykusuz kalan çabuk öfkelenir ve uyuyanlar tarafından pek anlaşılmaz. Sanki onun için ateşkes ilan edilmemiş gibidir. Uyarını yatıştıramamak ötekilerden uzaklaştırmasa da en azından onlarla yakınlaştırmaz. Uyumadığımızda ötekilere katılmak, bağ kurmak imkânsızlaşır. İlişki kurma kapasitesi uykuda güçlenir, çünkü güven olmadan, başkalarından, hayatta ilk tanıdıklarımızla kurduğumuz bağlardan bize gelen o güvenlik duygusu olmadan, uyku olmaz. Her zaman annemizin kollarında uyuruz – bu da her zaman başlangıçtaki yalnızlığa geri dönmek anlamına gelir.

Uyumak politikse de büsbütün bir uyku siyaseti olamaz yine de, çünkü uyku bir antlaşmanın olmasını varsaysa da her zaman yalnız uyunur. Uykunun ürkütücü olan yanı da budur. Bir sürü insanı uyanık tutan ya da gecenin ortasında onları çok erken uyandıran gecikme korkusu daha kökten bir korkuya, ölüm korkusuna –o mutlak yalnızlığa– götürür. İkisinin arasındaki bağı kuran çuvallama korkusudur. Çuvallamaktan ürktüğümüz gibi ürkeriz geç kalmaktan. Eğer başını kaçırırsam toplantıda ne derler? Çok geç yola çıkarsam treni kaçırırım vb. En büyük başarısızlık ise ölümdür. Şimdi ölürsem neler kaçırmam ki? Kaybına üzüldüğüm şu yeni vefat etmiş kişi de benimle ilgili şeyleri, gelecekte varlığımda iz bırakacak ve onun bilmeyeceği olayları kaçırmış olduğu için çuvallamıştır.

Uyanmama korkusu çoğunlukla bir ölüm korkusudur. Uyanmama kaygısıyla çocukluğun çok erken döneminde, ölüm bir şeyler ifade etmeye başladığı anda tanışılır. Ve çoğunlukla ölüm az çok uyku üzerinden kavranır. Uyumak korkusu çocukların gece korkularında sıklıkla ölüm korkusuna denk düşer. Ölüm uyanılmayan bir uykudur. Acı çekmemek için uykuda ölmeyi dileyen bazı yetişkinlerin tersine, bir çocuk için uykuda ölmekten daha feci bir şey düşünülemez. Bu, farkına varmaksızın, bir anlamda boş bulunup ölmek demektir. Demek ki bilmeden, istemeden ölme riskine girmemek için tetikte, çok dikkatli olunmalıdır. Kimi çocuklar ölüm tehlikesine düşmemek için uyanık kalırlar. Bu, çocuk kalan bizlerin de başına gelir. Zorunluluklar açıkça bir ölüm kalım meselesine

dönüştüğünde uyanamama korkusu bizi ele geçirir. Bir uçağı ya da iş görüşmesini, bir sınavı ya da sabah çok erken yapılacak bir işin saatini kaçırma düşüncesi, kısacası ölüm korkusu yüzünden bizi uyanık tutar. Risk hep vardır. Ölüm bizi yönlendirir ve gecikme korkusuna boyun eğdirir. Bize uykunun efendisi olmadığımızı hatırlatır. Beyinle ilgili keşiflere rağmen uyumak ya da uyumamak hâlâ bizim elimizde değil, çünkü uyku da ölüm de egemen olma arzumuza karşı koyar. Uyku öyle istenildiği gibi manipüle edilemez.

BİYORİTİM ÜTOPYASI

Kimi zaman bazılarımız doğayla toplumun uyum içinde olmasının hayalini kurar. "Kronobiyolojiyi" destekleyen de bu hayaldir. Kronobiyoloji, aslında, herkesin içindeki saati toplumsal zamanın dış saatleriyle uyumlu kılarak, genetik ritimle toplumsal ritmi dengeleme isteğinden kaynaklanır. Buna göre hepimizin bir iç saati vardır. Kiminin erken, kiminin geç yatıp kalkmasının nedeni kapris değildir. Demek ki her birimize özgü bir "kronotip", yani zamanla olan doğal bir ilişki tipi vardır. Böyle bir durumda ise herkesin kendi kronotipini bilmesi yeterli olacaktır ve daha iyi düzenlenmiş ve daha az zorlayıcı bir toplum varsayımından hareketle herkes toplumsal ödevini, gerektiği kadar uyuma ihtiyacıyla örtüştürebilecektir. Zamanla olan kişisel ilişkinin biyolojik bilgisi olarak kronobiyoloji, böylece, düşlenen kente ve olamayacak bir kente, bir yere ya da mutluluğa ya da yok-yerlere dair yeni bir ütopyayı esinleyebilir.

Bu ütopyanın sorunu, başka birçok ütopya gibi, egemen olma arzusunu barındırmasıdır. Biyoritim ütopyası da yine gecikmeleri ortadan kaldırmayı hedefler. Kişisel farklılıkların olması kabul görür ama fazla rahatsız edici olmaması koşuluyla. Biyoritim ütopyası, doğayla toplumun uyum içinde olmasına duyulan sözde bir iyi niyetliliğin perdelediği, okültizm ve otoriterlikten başka bir şey içermeyen özlemin çağdaş bir varyantıdır. Bedene ya da yıldızlara yazılmış kadere inanmak aynı şeydir. Her iki durumda, kendini her zaman bir tutarsızlıkla, bir kopuklukla, bir uyumsuzlukla gösteren arzu görmezden geliniyor demektir.

Biyoritim ütopyası çelişkili olarak, günümüzde de varolan, bir zarar görmeksizin uykusuz kalmaya yönelik toplumsal taleple örtüşür. Birbirine karşıt görünen ama aynı kapıya çıkan iki durumda da uyku mekanizmalarının bilgisi uykuya hâkim olunduğu yanılsamasını besler. Işığın beyindeki etkisini, dolayısıyla uykuya geçiş anı üzerindeki etkisini bilmek ya içsel zorunluluklara uyma ütopyasını destekleyebilir ya da kişisel ritmin dönüştürülmesine yarayabilir. İki durumda da hiçbir çeşitleme, hiçbir ritim değişikliği, hiçbir kaydırma kısaca hiçbir gecikme hoş görülmez. Bugün güneş ışığını lambalarla telafi edebiliyoruz ya da ekranlardaki mavi ışığı azaltan yazılımlar kullanabiliyoruz. Böylece içimizdeki çalar saati geciktirebiliyoruz. Geç yatanların neden sabahı, erken yatanların neden akşamı kaçırdıklarını anlamaya yardımcı olmak şöyle dursun, bilim ve teknik daha çok bunun tersi bir ütopyaya, herkesi aynı saate ayarlama ütopyasına hizmet etme riskini taşır. Herkesin doğru ritimde olması kaygısını taşıyan, uyumlu bir topluma dair bu ütopya sinsi ve ürkütücü bir otorite uygulamakla kalmaz, gerçek annelerin rolünü de gasp eder.

Uyuma kapasitesi gerçekten de çocuklukta oluşur. Toplum ne anne olabilir ne de anne olmalıdır. Olsa olsa çocuklarına uyku imkânı verecek güvenliği sağlamaları için annelere biraz alan ve zaman bırakabilir ve bırakmalıdır. Anaların gücü sınırsız değildir. Bunun savaş zamanında da böyle olduğunu biliyoruz. Hiçbir anne savaşın gürültüsünün çocuk odasına girmesine engel olamaz. Hiçbir anne teröre engel olamadığı gibi, hızlandırılmış yaşam biçimine de tek başına karşı çıkamaz.

Küçük çocukları olan kadınlar bitmek bilmeyen ikilemlere düşüyorlar. Annelik toplumlarımızda göz ardı edilen büyük bir meseledir. Toplumlar anaçlaşıp, bireylerini çocuklaştırır, ama kadınların annelik işlevlerini yerine getirmeye artık vakitleri olmaz. Reklam spotları hava sıcak olduğunda sıvı içmemizi tavsiye eder. Vakitlice yatmamızı da salık verecekler mi acaba?

Anaçlaşan bir toplumda annelik işlevinin gaspı hızlandırılmış toplumların performans mantığına bağlıdır oysa. Kadının çalışmasının, çocuğun annesinin bunaltıcı ilgisi altında boğulmamasını sağladığı dönemde değiliz artık. Çalışan kadınlar bundan böyle öncelikle verimli birer çalışan olmak zorundadır. Kimi işveren

kadın çalışanlarından birinin hamile olduğunu öğrendiğinde artık rahatsız edici görüşler ileri sürmekten çekinmez bile. Tebrik etmek artık âdetten değildir. Ve bu yeni performans yükümlülükleri tam anlamıyla uykusuzluk üreten bir fabrikadır. Uyku, performans yükümlülükleriyle uyum sağlayamaz. Annelerden artık sahip olmadıkları bir zamanı ister. Gece vakti bir bebek ağladığında uyanmak, ertesi gün kesin olarak üst üste geç kalmak demektir.

ENGELLENEN ANNELER

Bir kadın –bağımsızlığının güvencesi olan – işiyle gece uyanmalarının arasını bulmak zorundadır. Çifte bir komuta benzeyen, iki çelişkili buyruğu ifade eden bu zorunluluğa çare olsun diye hemen her yerde annelik rehberleri yayınlanıyor. Ninnilerin sözleri değişti. Aslında ninni de kalmadı. Hayatın güzel olduğuna inandırarak artık çocuklara ne yalan söyleyebiliyoruz ne de bunu istiyoruz. İklimin bozulduğuna, borçlanmaya, işsizliğe, buz tabakalarındaki kopmaya ilişkin gerçeği onlara çok erken söylüyoruz. Bu açıdan bakıldığında bebek ağlamalarına çok az tahammül edilmesi dikkat çekicidir. Çocukları çok ağlayan ebeveynler, yorgun düştükleri yetmezmiş gibi, hor görülürler. Ebeveyn olarak "başarılı" değillerdir. Onların söyledikleri, o bebeklerin ne sıkıntısı olduğu sorulmadan kulak arkası edilir. Ağlamalar çocuğun bir rahatsızlığının değil, annenin yetersizliğinin işaretleri olarak görülür. Bazı hastalıklar kimi kez böyle gözden kaçar. Anneler istedikleri kadar "yolunda gitmeyen bir şey var, bebeğim çok fazla ağlıyor" desin, bu durum onların sözde histerilerine dayandırılır.

Çünkü bebek ağlamaları "kontrol" edilmelidir. Kontrollü ağlama metodu, amentüye dönüşmüş bu ifadeyi artık kendisi bile kullanmasa da, Amerikalı çocuk doktoru Richard Ferber tarafından öne sürülmüştür. Burada söz konusu olan, uykuya geçişteki ağlamalara kademeli olarak alıştırmaktır. Bir şaka söz konusu değil. Ne çok basitçe "bırak çocuk ağlasın" demek ne de onu yatağa yatma ritüelinden yoksun bırakmak çözümdür; doğru olan onu yavaş yavaş tek başına uyumaya alıştırmaktır. Bunun için ebeveynler yataktaki çocuklarına bakmaya gitmeden önce geçirdikleri dakikaların sayısı-

nı aşamalı olarak artırmalıdır: İlk gün ilk göz atmaya gidişten önce 5 dakika, ikinci gün 10 dakika, üçüncü gün 15 dakika vb; ilk gün ikinci göz atmadan önce 10 dakika, ikinci gün 15 dakika, üçüncü gün 20 vb; ilk gün üçüncü göz atmadan önce 15 dakika, ikinci gün 20, üçüncü gün 25 dakika vb.[15] Yazar sadist değildir. Ebeveyn üzerindeki toplumsal baskıları göz önüne alır. Gelgelelim böylesi bir yöntem toplumsal zamanın baskısını daha da artırır. Anne babalar artık ellerinden geldiği kadarını değil, yapmak zorunda olduklarını yaparlar. Gözleri saate kilitlenmiş bir durumda kendileri yatma vaktini beklerler. Zaman sayımını unutmanın hiçbir yolu kalmamıştır. Dakikaların hesaplanması sessiz yapılır. Çocuk terbiye edilen bir hayvan gibi anlamak zorundadır. Sözler ağızdan kendiliğinden dökülür gibidir ama ikincil önemdedir. Önemli olan zamandır: Richard Ferber annelere seslenirken "bebeğinize her bakmaya gittiğinizde orada yalnızca iki ya da üç dakika geçirin. Unutmayın, ona ve kendinize güven vermek için gidip kısa süreliğine bakarsınız, ille de ağlamasını durdurmaya yardımcı olmak için değil, hele uyumasına yardımcı olmak için hiç değil"[16] diye yazar. Bu buyruklar çocuğa anne bakımı sağlayanların duyarlılığı önünde bir engel oluşturur. Bebeği olan birisi her akşamın ve her gecenin birbirinden ne denli farklı olduğunu, ağlamaların her zaman aynı tonda olmadığını ve hatta annenin durumunun bile farklılık gösterdiğini bilir. Bunu zaman hesabına indirgemek tam anlamıyla öznelliği yok eder ve ruhsal gerilim yaratır.

UYANIKKEN RÜYA GÖRMEK YA DA ÇAĞDAŞ *OBLOMOVŞÇİNA* (OBLOMOVLUK)

Tuhaf biçimde, artık kalmayan zamanımızı çarçur etmemenin önemli olduğu bir sırada, gençler zamanlarını yatakta geçiriyor. Yatakta az uyuyorlar ama orada yemek yiyorlar, orada film seyrediyorlar, orada çalışıyorlar. Yeni toplum fenomenidir bu. Oblomovluk gençliği ele geçiriyor. Performans ideolojisiyle yetiştirilen çocuklar

15 Richard Ferber, *Protégez le sommeil de votre enfant* (1986), İngilizceden çev. Yvonne Navelet, Paris, ESF Éditeur, 1990, s. 65.

16 *A.e.*

gerçekten de İvan Gonçarov'un 1859'da yayımlanan romanının kahramanı olan Oblomov gibi davranıyorlar. İlya İlyiç Oblomov, derebeyleri tarafından en ufak bir hareketinden bile sorumlu tutulmaya çocukluğundan beri alışık ve her türlü dalavere işi yapmaya ahlaki olarak muktedir olsa bile[17] iyi huylu, yumuşak, namuslu, zalim olmayan bir soyludur. Hayatı sever, çocukluğunu sever, sevmeyi sever. Ama koltuğundan kalkmaz. Aşk yolunda bile olsa her hamle onun ataletiyle ketlenir. Kendi hayatını düşler, düşü gerçeğe yeğler ve girişiği bir işin sonunu asla getirmez.

1860'lı yılların Rus entelektüeli Nikolay Dobroliyubov'a göre Oblomov sendromu olan *oblomovşçina* yaşama arzusunun ezildiği dönemlere özgü bir belirtidir. Toplumsal düzeyde biz de XIX. yüzyıl ortasındaki Rusya'ya döndük. XIX. yüzyılın Oblomovları, bugünküler gibi, öyle olduklarını bilmeyen protestoculardı. Gerçekten de Oblomov'u Christophe Bouton gibi "aciliyete karşı savaşımın bir öncüsü"[18] gibi göresi gelir insanın. Görünüşe bakılırsa güçlü duygulanımları reddedişleri onları, hızlandırılmış toplumun getirdiği uyarımları dindirmek için alkolle ve eğlenceyle kendilerini sersemletenlerden ayrı tutar. Bir Oblomov gündelik yaşamın küçük zevklerinin tadını çıkarmanın inceliği üzerinde durur, derinlere dalıp gitmeyi bilir, süratin ve atılganlığın nasıl bir yüzeysellik taşıdığını sezgileriyle bilerek itkilere direnir. Ama ona katılmaksızın hayatının geçip gitmesine izin verir. Oblomov artık geç bile kalmaz. O da sahibi olabileceği zamanı kaybetmiştir. Bunun tersi bir tutum almak kendi yolunu bulmaya yaramaz.

Oblomovluğun günümüzde kendine has yanları mevcut. Vakitlerini yatakta geçiren ergenler günbatımlarına değil bilgisayarlarının ekranındaki dizilere bakıyorlar. Zihinsel bağımlılık yaratan dizi onlara kendi hayatlarından başka bir hayatı yaşatıyor ama bu hayat Adam Phillips'in övdüğü "yaşanmamış" hayat değil, çünkü kişisel değil. Hayal dünyasını bile ezip geçebilir. Dizinin başarısı vekâlet yoluyla başka hayatlar yaşatma becerisinden kaynaklanıyor. Dizi düş kurma mantığına uygun görünebiliyorsa, bunun nedeni hayatı unutmamıza, berisinde durmamıza hizmet etmesidir; çünkü

17 Nikolaï Dobrolioubov, "Qu'est-ce que l'*oblomovchtchina*?" (1859), *Textes philosophiques choisis*, Sovyetler Bilim Enstitüsü çevirisi, Éditions de Moscou, 1956, s. 265.

18 Christophe Bouton, *Le Temps de l'urgence*, *age*, s. 35.

bir diziden artık kopamadığımızda rol kişilerinin düşündüğünü düşünür, onların rüyalarını görür, onların hayallerini kurarız. Madame Bovary hâlâ eyleme geçiyordu çünkü birinci şahısta hayal kuruyordu. Burada ise hayat başka yerde ve elden kaçıp gidiyor. Çağdaş gençlik başka bir dünya arıyor ama hayatın eşiğinde duruyor. Artık siyasal bir ütopya yok ama fantastik türün edebiyattaki ve sinemadaki başarısı insanın kendisini hâlâ başka bir dünya içinde tasarlama gereği duyduğunu ortaya koyuyor. Bununla birlikte bir sürü gencin içinde yaşadığı o öteki hayat, o öteki dünya onları edilgen ve güçsüz bırakıyor. Vakitlerini yataklarında ya da kanepelerinde geçirerek çalar saatlerin zamanını umursamıyorlar kuşkusuz ama bu arada dijital hazza kapılıp gidiyorlar. Sonuçta Oblomov'un bir hayatı olmasa da onların "ikili bir hayatı" var. Aldatmadan aldatıyorlar ama kendilerini kandırıyorlar. Oblomov gibi, derin düşünceyle dalgınlığı karıştırıyorlar. Gecikmenin gerekli olduğunu hissediyorlar ama kendilerine gecikiyorlar. Oblomov gecikmeye sığınır ve hayatını boşa geçirir. Gem vurulan iradesi gelgeç bir isteğe dönüşür. Gündüz düşünün, yarı uykulu görülen düşün gerçekliği uyumakta yatar. Genç Oblomovlar uyumayı düşler. Bir Oblomov'un gözde lafı "yorgunum"dur. Rusya'da 1860'taki dönemin göstergesi yorgunluktu ve bugün yeniden öyle olmuştur.

"YORGUNUM"

"Yorgunum" demek "hava soğuk" ya da "hava sıcak" demek kadar yaygın oldu. Günlük sohbetleri başlatmak için kullandığımız ifadeler değişim geçirdi. Nezaket gereği hal hatır sorulduğunda giderek ender duyulan "iyiyim" yerine "yorgunum, bitkinim, kafam gidik, aşırı yoğunum" diye yanıt veriyoruz. Oysa bu yorgunluk, fiziksel ve zihinsel enerjimizi harcadığımızda üzerimize çöken, telafi edici dinlenmenin öncüsü olan "iyi" yorgunluk değildir. Bu bir akşam yorgunluğu değil bir sabah yorgunluğudur. Uykuda ya da dinlenmede giderilen yorgunluk değil ama günbegün ağırlaşan bir yorgunluktur. Çağımızın sıkıntısının dışavurumudur.

Yorgunluk, psikanalistleri klinik tedavi konusunu yeniden düşünmeye zorlar. Günlük kabul edilebilir çalışma dozu artık üst-

benlik tarafından ayarlanamaz. Freudcu kurama göre –ebeveyn buyruklarının içselleştirilmesiyle oluşan– üstbenliğin iki yüzü vardır. Çalışmayı ve hazzın toplumsal zorunluluklara feda edilmesini talep ettiği gibi, ebeveynin hayat vermiş olmasına saygı gereği, kendini gözetmeyi ve kendine iyi bakmayı da talep eder. Akşam olduğunda gün içinde yerine getirilmiş görevler konusunda içimizin rahat olmasını sağlar. Günümüzde ise akşam olduğunda kendimizi görevlerimizden bağışık tutamayız artık. Ne kadar çok görev üstlenirsek, farkına varmadan daha fazlasını yapabileceğimiz mesajını veririz kendimize. Bu mantık içerisinde iş kimi kez uykusuz kalanlara imrenmeye dek varır. Performans toplumunda uykusuz kişi bilmeden transhümanist olur. Onun pek uykuya "ihtiyacı" olmadığı söylenir. Yorgunluğu, dinlenip atamadığı o tuhaf yorgunluğu inkâr edilir.

Klinik psikanaliz ilke olarak ne hastalık teşhisi koyar ne de suçlar. Semptom neyin yolunda gitmediğini anlamak için kılavuzumuz olur. Karşı gelmek imkânsızlaşmıştır, dolayısıyla emirler dayanılamaz düzeye geldiğinde hayatta kalmanın başka bir yolunu bulmak gerekmektedir. Byung-Chul Han'a göre bu, olumsuzluğun ortadan kalkmasının sonuçlarından biridir. Toplumlarımızın en yüce değeri olumluluktur. Her zaman ve her koşulda "olumlu" olmak zorundayız. Bu ise, kuşkusuz olumsuzluk içeren sorunlardan daha da aşılmaz olan yeni sorunlar yaratır. Örneğin duyguları bastırmanın temelinde olumsuzluğun yattığı doğruyken, aşırı olumluluk dışavuruma yol açar. Gerçekten de eskiden duygulanımlar baskının olumsuzluğuyla tetikleniyordu, yeni duygulanımlar "daha çok *aşırı olumluluğa* dayanıyor."[19] Baskılar artık olumsuzluk içermez; isyan edilecek herhangi bir şey yoktur. Kabul edilen tek sınır gerçeğin sınırıdır – ekonomik zorluklar, imkânsızlıklar, "yukarıdan" gelen emirler. Tek "hayır" gerçekten gelir. Artık hiçbir "hayır" simgeleşemez. Kimsenin karşı çıkacağı, söyleşeceği, fikir alışverişinde bulunacağı kimsesi yoktur. Yorgun özne "kendisi tarafından yıpratılmıştır."[20] İş "yoruldum, bu kadarı fazla" noktasına vardığında, artık uyuyamayıp dinlenilemediğinde geriye bir tek

19 Byung-Chul Han, *Yorgunluk Toplumu*, *age*, s. 18.
20 *A.e.*, s. 21.

spor yapmak kalır. Akşam geç saatlere kadar açık kalan spor salonları bunu bilir. Bedenin zamana ihtiyacı vardır, yoksa zorlanır ve özyıkıma uğrar.

Çağdaş toplum yalnızca öznelliği değil, bitkin düşen Ben'i bile tehlikeye atar. Yorgunluk kamburlaşan, yavaşlayan, gerilen bedenin görünümüne zarar verir, surat çöker ve gözaltlarında halkalar oluşur. Hiçbir dinlenmenin dindirmediği bu yorgunluk, kendisine yönelttiği suçlamalar altında ezilen kişiyi kendisinin düşmanına dönüştürmekten öteye gitmez – daha fazlasını yapamamak, dahası uyumayı, dinlenmeyi bile beceremek.

Sorun artık telafinin nasıl olacağı değil, insanın *kendisini* nasıl toparlayacağıdır. Yorgun kişi için bu hedef, uzun bir seferin sonunda belki ulaşılabilecek uzak bir ülke gibi görünür.

ZAMANLA BARIŞMAK İÇİN SIKILMAK MI GEREK?

Çağımızda yorgunluk aşırı uykuya değil de uykusuzluğa ya da şu Oblomovluk denen bir tür yaşam grevine yol açıyorsa, bunun çareleri de sıradan olamaz. Byung-Chul Han'a göre çarelerden biri sözgelimi dalıp gittiğimiz anlardan bildiğimiz derin can sıkıntısıdır.

Yorgunluk Toplumu'nun yazarına göre can sıkıntısı bizi çağdaş toplumda hayatta kalmak için harcamak zorunda olduğumuz aşırı dikkatten kurtarır. Hiçbir zaman hiçbir şeyi ıskalamamayı, hiçbir şeyi kaçırmamayı, olup biten her şeyden her zaman "gerçek zamanda" haberdar olmayı bizden talep eden çağdaş toplum, insani bir kültürün gerekli gördüğü her şeyin karşısında yer alır. Kültür, en azından zaman zaman ve belirli nesnelere, "derinlemesine bir dikkat"[21] gösterilmesini ister. Kültür derinlemesine bir dikkati ve sıkıntıdan geçen bir yolculuğu zorunlu kılar, bu yol zamanın kendisini bize en saf haliyle teslim ettiği boşluğu kateder. Can sıkıntısının zaman duygusunun kipliklerinden biri olduğu doğrudur. Dolayısıyla yeniden zamana kavuşmak belki de bir eşikten geçer gibi can sıkıntısı yaşamayı gerektirir. Hızlandırılmış toplumun aşırı baskısı can sıkıntısını dayanılmaz kıldığı için onu bir acil çıkıştan

21 *Age*, s. 61.

geçercesine katetmelidir. Can sıkıntısı –Miguel Benasayag'ın[22] kitabının merkezinde yer alan dikkat dağılması kavramını yinelemek gerekirse– insan olmaya geçişteki eşik, kendimizden "kopmamak" için bize sunulmuş bir şans olabilecektir.

Can sıkıntısı oyalayıcı olmadığı gibi bizi buna olan eğilimden de kurtarır. Byung-Chul Han'a göre sıkıntıya girilmeli, ondan korkulmamalı, "sıkıntının derinine" kadar inilmelidir. Dolayısıyla bu derin can sıkıntısı, tam olarak iç bayıltan bir sohbetle ya da söylevle dikkatimiz dağıldığında bizi saran yüzeysel sıkıntıyla karıştırılmamalıdır. Bu durumda "sıkıntı" denince derin can sıkıntısı anlaşılması koşuluyla, bu deneyim bizi pekâlâ zamanla uzlaştırabilecektir. Byung-Chul Han'a göre bu deneyim olumsuz olana yeniden bir yer açmayı sağlar. Sıkıntı nitekim dilin açtığı ve dolayısıyla dilsel koşulumuza içkin olan o boşluğun bir başka adıdır. Can sıkıntısı eksikliği yeni uyku bozukluklarının nedenlerinden biridir.

Sıkıntıya karşı tahammülsüzlük kaçınılmaz olarak aşırı olumluluktan kaynaklanır. Dikkat kapasitemiz bize ulaşan bilgilerin çokluğuyla durmaksızın uyarılır. "Çok işlevli" olmak gerekir. Bu bir çoğalma, bir ilerleme değil, bir gerilemedir. Hayvanlar aynı anda birçok şey yapabilir, çünkü ilke olarak sürekli tehdit altındadır. Vahşi hayvan dikkati elden bırakamaz, sürekli teyakkuz halindedir. Video oyunları bizi vahşi hayvanın yaşam koşullarına geri götürür. Derin can sıkıntısının lüksünü tatmaksızın giderek daha çok hayatta kalma çabası içerisinde yaşarız.

Walter Benjamin'in "Hikâye Anlatıcısı"nda övdüğü o sıkıntı olmazsa, olası bir deneyim paylaşımı, herhangi bir kimseyi dinlemek mümkün olmaz.[23] Oysa deneyim aktarma melekesi edebiyatın öteki adıdır. Benjamin bu düşünceyi, XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında Rusya'daki yaşamı bir romandan daha üstün biçimde bir tür günce-roman kurarak anlatan Rus romancı Ni-

22 Miguel Benasayag, *Parcours, Engagement et résistance, une vie*, Paris, Calmann-Lévy, 2001, s. 38.

23 "Uyku bedensel gevşemenin doruğuysa eğer, can sıkıntısı zihinsel gevşemenin doruğudur. Deneyim yumurtası üstünde kuluçkaya yatan bir hayal kuşudur can sıkıntısı." Walter Benjamin, "Hikâye Anlatıcısı" (1936) (*Son Bakışta Aşk, Walter Benjamin'den Seçme Yazılar*, hazırlayan: Nurdan Gürbilek, Metis Yayınları, 1993, 2012, s. 84).

kolay Leskov'a hürmeten geliştirir. Canımız sıkılırken uykuya mı dalmışız, öyle olsun ne yapalım. Okumak uykuyu getirmenin iyi bir yoludur, çünkü tam da ötekiliğe kapı açar. Uyumadığımızda kafamızda dönen, bir çıkış bulamadan kendi çevresinde dolaşan düşüncelerin tekrarı içerisine öylesine hapsolmuşuzdur ki, uykusuzluk kendisini duyuramayan ötekine yapılmış bir çağrı olur.

Can sıkıntısı içsel bakışa ilişkindir ve bir hikâyeye kendini kaptırarak ya da bir resme ya da bir manzaraya dalarak, bir müziğe kulak kesilerek uyunabilir. Byung-Chul Han'ın can sıkıntısı övgüsü aslında düşünceye dalmanın övgüsüdür ve düşlere, düşüncelere dalmak bize zamansallığa erişimi geri kazandırır: "Sürenin biçimleri ve durumları aşırı hareketlilikten sıyrılır."[24] Ona göre insana özgü olan eylem değildir, Hannah Arendt'in düşündüğü gibi, derin düşüncedir.

CAN SIKINTISININ SINIRLARI: CAN SIKINTISI YATIŞTIRICI DEĞİLDİR

Can sıkıntısıyla gelen çözüm bir duraklama noktası koyarak, bir mola vererek aşırı hareketliliğin ve aşırı baskının karşısında yer alır; bu da tamı tamına serbest zaman düşüncesine denk düşer. Yunanlar için *skhole* öncelikle bir molaydı. Mola, sevindirici olmaktan önce, sıkıcıdır. Ve bu sıkıntı zorunlu bir sıkıntıdır.

Bununla birlikte zaman meselesini uykusuzluk meselesinden yola çıkarak ele alırsak, can sıkıntısı sınırını ortaya koyar, derin olsa da ve hatta özellikle derinse. Can sıkıntısının sınırı eyleme duyulan isteksizliğin de sınırıdır, çünkü eylemle aşırı hareketliliği karıştırmamak gerekir. Aşırı hareketlilik uykumuzu kaçırırken aynı şey eylem için söz konusu olmaz. Bütünüyle yaşamın içinden girişilen bir eylem uykuya engel olmaz. Aşırı hareketli kişinin uykusunu kaçıran şey işlerin artmasından çok bunların parçacıklara bölünmesidir. Uykusuz insan artık ne yaptığını anlamadan görevden göreve giden teyakkuz halindeki kişidir. "Bisikletin gidonuna kapanmıştır", manzarayı seyretmeye vakti yoktur elbette, üstelik

24 Byung-Chul Han, *La Société de la fatigue*, *age*, s. 63.

pedala basışı da eylem düşüncesine uygun düşmez artık. Eyleme geçmek, bir amaca erişmek üzere eylemleri birbirine bağlamaktır. Körü körüne eyleme geçemeyiz. Elbette yanılabilir, kandırılabilir, ham hayallerin peşine düşebiliriz ama neye yöneldiğimizi aşağı yukarı bildiğimizi sandığımızda harekete geçtiğimiz aşikârdır. Öyleyse eylem uyku için can sıkıntısından çok daha etkili bir çare olabilir. Derin can sıkıntısı dingin değildir. Tersine, huzursuz eder ve derin düşünceden çok kaygıya yakın durur. Canı sıkılan kişinin düşüncelere dalmak için ayıracağı çok az ruhsal enerjisi vardır. Kuşkusuz can sıkıntısına katlanmak gerekir çünkü varolma koşulumuza içkindir –ondan kaçmak işe yaramaz–, peki ama onun arayışına düşmek yine de arzulanır bir şey midir? Bu pek kesin değil. Can sıkıntısı, kelimenin kökenlerinden birinin işaret ettiği gibi (*in-odiare*), bir nefret (*haine*) biçimidir. Nefrete katlanabilmek gerekir, gelgelelim nefretten haz almak da arzulanır bir şey değildir. Olumsuzluktan haz alarak olumsuzluğa yeniden işlev kazandırılmaz. Nefretten haz duymak gibi can sıkıntısından haz duymak da hem yıkıcı olur hem de özyıkıma götürür.

Can sıkıntısını gideren şey eylemdir – gerçek eylem; insanı geren bir etkinlik girdabı değil. Bu anlamda can sıkıntısı bir ereklilik oluşturamayacaktır. Uykusuzluğu gideren şey gecikmedir, uzayabilen ve yalnızca sayımı yapılmayan bir zamanla barışık olmayı kabullenmektir.

Can sıkıntısı çalar saatlerin zamanıyla tuhaf bir benzerlik gösterir. İster kesitlere bölünsün ister sonsuza uzasın, zaman hesaplanır. Can sıkıntısının çaresi, günümüzde baş döndürücü yoğunluğa, doyumun itkisel kaynaklarının çoğaltılmasına dönüşen o eğlence anlayışı olamaz. Can sıkıntısı, ona tahammül etmeyi bilmediğimiz için değil, kaçınılmaz biçimde öznel zamanın yok olmasıyla ortaya çıktığı için çağdaş bir arazdır. Can sıkıntısı içindeyken hiçbir şey olmaz. Aşırı yüklü iş takvimlerinin girdabında o kadar çok şey olup biter ki hiçbir şey olay nitelemesini hak etmez. Şurası aşikâr: Binlerce şeyin bir araya geldiği arasız, gecikmesiz geçen bir güne dair artık hiçbir şey anlatılamaz, çünkü birçok anlatı birbiriyle kesişir ve birbirine karışır. Ama şart kipine geçişin alışıldık olanda gedik açması için bir rastlantının tıkırındaki düzeni raydan çıkarması yeterlidir. Geç kaldığımızda şöyle deriz: "İşe gitmeliydim, rande-

vuya sadık kalmalıydım vb, ama..." Geç kaldığımızda gerçekten bir şey olmuştur. Başkalarının seyrini değiştiren ve bizi soluklanmaya, yeniden farklı bir adımla yola çıkmaya zorlayan tek bir şey. Yalnızca gecikme bir yenilik sunar ve bizi kendimize getirir. Bizleri başka bir sahneye atar. Nihayet uyuyabiliriz artık.

SONUÇ

Gecikme, kabahatli sevinçle neşeli telaşın karışımı önemli bir işaret olarak yankılanmalıdır her zaman. Gecikme geri döndürülemez olanın deneyimlenmesidir. Gecikme kesinleştiğinde, onu telafi etmek çok geç olur. Gecikme rıza göstermeye zorlar. Bir gaf telafi edilebilir ama saati yeniden kurmak ve zamanda geri gitmek için tekrar uyuyamayız. Bir sabah şaşkın bir halde gözlerimizi çok geç açtığımızda uyanamama kaygısı zaten yok olup gitmiştir. Geriye yalnızca yüzleşmek kalır. Bu değişim yalnızca insanın kendi içinden gelebilir. Bir psikanalitik tedavi sırasında kendi tanımızla ilgilenmeyi ve bir biçimde ona saygı duymayı ve sevmeyi, hoş görünmese de ona daha uysal yaklaşmayı öğrendiğimiz gibi aynı biçimde gecikmemizle ilgilenmeyi ve ona değer vermeyi öğrenebiliriz.

Gecikme, sıkıntının tersine, kayıptan zevk almaya zorlamaksızın zaman kaybına götürür. Uykusuzluğun belirtisi olan öznel zamanın kaybı can sıkıntısıyla telafi edilmez. Uyku yokluğu zaman yokluğudur, ama can sıkıntısı zamanı bize geri vermez. Çağdaşlarımızı uykuya kavuşturmanın yolu daha fazla denetim değildir, çünkü denetim uykuyu kaçırır. Uyumak için öznel zamana kavuşmak gerekir. Öznel zaman hem uykunun hem de gerçek eylemin koşuludur.

3. Kaygı veren Satürn

Kasvetlidir, suskundur
O yönetir zamanı
Adı güzel Satürn'dür
Pek netameli bir tanrı.
Georges Brassens

Brassens'in şarkısında söylediği gibi Satürn kaygı verici olmasına karşın, yine de şarkısı dillerdedir... Hüzün ve melankoli her zaman şarkılara esin kaynağı olmuştur. Elbette sancılı bir esinlenmedir bu ama insanın kendisini, zamanını yeniden bulmasının, her birimizin zamansallığıyla olan yakın bağına yeniden kavuşmasının getirdiği dinginlikten yoksun değildir. Gelgelelim öznel zaman yok olurken hüzne ve melankoliye katlanmakta giderek daha çok güçlük çekiyoruz. Hüzün ve melankoli bize hastalık gibi görünüyor. Bizlere çok acımasızca zamanın kaybını hatırlatıyor. "İlerlemek" (nereye olduğunu bilmeden) ve "pozitif kalmak" için bunları bastırmak ve sonunu getirmek gerekir. Hüzün ve melankoli "olumsuz" olarak nitelenen bütün duygulanımlarla aynı dışlanmaya maruz kalır. Can sıkıntısı gibi hüzünden, melankoliden, kederden de olabildiğince uzak durulmalıdır. Ne pahasına olursa olsun Satürn'den ve onun tırpanından kaçınmalıdır.

Roma tanrısı Satürn, Yunan titan Kronos ile zamana hükmeden tanrı Khronos'un adlarının ses benzerliği nedeniyle birbirine karışmasından doğmuştur. Romalılarda çok erken dönemde gözlenen ikisini bir tutma anlayışı[1] tam olarak bir yanlış yorumlama olmayabilir: Zamanın da bir tırpanı vardır; şeyleri bozar ve onları sonlarıyla yüzleştirir. Bizim durumumuz da böyledir ama bu aynı zamanda bütünüyle güncel olan bir ıstırabın konusu. Her türlü

1 *Saturne et la Mélancolie. Études historiques et philosophiques: nature, religion, médecine et art* (1979), İngilizceden çev. Louis Évrard, Paris, Gallimard, 1989, s. 210 ve 236'da Erwin Panofsky ve Fritz Saxl'ın hatırlattıkları gibi Romalılar, tıpkı Yunanlar gibi, Satürn/Kronos'u çabucak tanrı Khronos'la özdeşleştirdiler.

olumsuz duygunun yadsınması bizi belirleyen zamanla olan ilişkiye dair çok şey söylüyor aslında: Zamandan sakındığımız gibi hüzünden de sakınıyoruz. Boyumuzu aşmasından, bizi sürüklemesinden, bizi ele geçirmesinden korkuyoruz. Öfke patlaması mı, alın işte çaresi. Hüzün bizi küçük düşürüp, tam anlamıyla yere sererken, öfke onu gerçekten yerle bir edebilir görünür – en azından burnundan soluyan insanın çılgınca inancı böyledir. Kendimizi toparlarız, artık bir kurban, zayıf birisi, bir *looser* değilizdir. Oysa öfkeli insan güçsüzdür. Öfke, yoksunluk, sabırsızlık, kudurganlık, üstlenilmemiş hüzünlerdir. Öfkeli insanın güçsüzlüğü Satürn'ün yasasının doğurduğu sonuçtur: öfkeli insan herkes gibi tanrıya boyun eğer ama bir hiçin karşısına ancak hiçi koyabildiği için her intikamcı gibi kendisini çıplak bir halde kendi yıkımının karşısında bulur.

Böylelikle belki de tam olarak bize zamanı hissettirdiği için bugün sıkıntıyı, hüznü ve melankoliyi dehşetle karşılıyoruz. Zaman acı veriyor, acıları geçirdiği söylense bile kolayca kabul görmüyor... Çünkü zaman kaybın deneyimlenmesidir: Bir kaybı yaşamadan onu hissetmek imkânsızdır. Gelgelelim hızlandırılmış toplumlarımızda her kayıp katlanılmaz oluyor. Bunun için çağımızda yaşlılığa duyulan tiksintiye bile bakmak yeterli – gençliğin daha değerli kılınması tam anlamıyla kayıp zaman çılgınlığıyla bağlantılıdır. Zamanın yok olduğu bir toplumda, üstelik bütünüyle insana özgü olan matem acısı bile artık yalnızca kaygı ve korku giderici ya da depresyon giderici bir ilaç tedavisiyle "alt edilir".

Bize dayatılan çılgınlık bu denli revaçta ise bunun nedeni, zamanın bizi içine hiç acımadan soktuğu girdabı ortadan kaldırabileceğimize, artık zaman "kaybetmemenin", onun efendisi olmanın ve onu başka herhangi bir "kaynak" gibi kullanmanın mümkün olduğuna bizi inandırmasıdır. Ama hızlandırılmış toplum her birimizin içindeki varolma acısını ve insanlık durumumuzdan kurtulma isteğini kaşıyarak aslında bütünüyle tepkisel olan yeni hüzünler "üretir": aşırı öfke, nefret, engellenmişlik duygusu, sabırsızlık, hatta kıyamet tellallığı ve hatta "adamsendecilik". Psikolojik tutumlarımız da bir o denli hüzne karşı savunma oluşturur ve bu anlamda hüznün kabullenilmesiyle açılan yaşam olasılıklarının da önünü keser.

HÜZÜN VE MELANKOLİ

Hüzünden sakınmamak, dünyayı yeniden inşa etmek ya da Isabelle Cohen'in dediği gibi, "iyileştirmek"[2] zorunda olan için ilk kuraldır. İyileştirmek, temel olarak, işlerin insanın kendisi ve başkaları için hiçbir zaman bütünüyle yolunda gitmeyeceğini, bununla birlikte hiçbir uyumun bir nostaljiye dönüşmemesi gerektiğini kabul etmektir. Ayrıca hüznü kabullenmek kendini sevinç duymaya zorlamaktan daha az zahmetli olabilir. Doğru davranarak, hayatın disiplinli bir öğrencisi olarak, her şeyi vaktinde yaparak düşlediği ödülü, cennete erişme hakkını elde edebileceğine inanan birisi için sevince övgü düzmek fazladan bir zorunluluk olarak görünebilir. Ama bu yanlıştır. Ya da ödül, olduğu sanılan yerde değildir.

Öncelikle hüznü kabullenmenin tam olarak melankoliye teslim olmakla aynı şey olmadığını iyice görmek gerekir. Görünüşe bakılırsa hüzün ile melankoli birbiriyle karıştırılıyor, oysa ikisi tamı tamına aynı nitelikte değildir. Melankolik acı, ağlamaklı ve acıklı bir halle eşanlamlı sayılmaz. İkisi de zamanla ilişkilidir ama farklı biçimde. Ludwig Binswanger'in altını çizdiği gibi hüzün ne de olsa "empatiktir"[3]: Bize dünyadan el çektirmez, tersine duyulanmalara, yaşama, başkalarına karşı algılarımızı özellikle açar. Melankolik acı ise, tersine, çöküş duygusudur, dünyanın çöküşü ve kişinin kendi çöküşü. Beraberinde geri çekilmeyi, duyumları ve duyguları algılama yetersizliğini getirir. Melankolik öznenin kafası yalnızca kendi kaybıyla meşguldür. Kayıp bir dünyada kaybolmuştur. Acı, düşkünlük, hatta kendini küçük görme hezeyanına dönüşür. Nitekim melankolik özne hayatını "önemsiz birisi" olarak acı içinde, tam anlamıyla hezeyan içinde yaşar, fiziksel, maddi ve manevi olarak çökmüştür, en beteri, yakınları için de çöküş, utanç ve düşkünlük nedenidir.

Melankoli ve hüzünle yeniden yakınlık kurmaya ve onları yeniden nâmelendirmeye girişelim. İkisi de son derece insanidir ve zamanla olan ilişkimizin belirtisidir. Bunlardan biri, yani hüzün, bize belki de zamanla nasıl barışacağımızı, nasıl gecikileceğini bile öğretecektir... ama "fazla geç" olmadan.

---

2 Isabelle Cohen, *Un monde à réparer , age,*

3 Ludwig Binswanger, *Mélancolie et Manie* (1960), Almancadan çev. Jean-Michel Azorin ve Yves Totoyan, Paris, PUF, yeniden basım 2011, s. 25.

MELANKOLİ YA DA KAYIP ZAMANIN BOĞUNTUSU

Hüzünle melankoli eşanlamlı değilse bunun nedeni, melankolinin yine de yerinde bir gerekçeyle yalnızca bir klinik psikiyatri kavramı olmamasıdır, çünkü melankoli kuşkusuz insanlık durumumuza dair en çok bilgiyi aktaran ruhsal acıdır. Gerçekten de melankoli kayıp duygusuyla özetlenir. Kaldı ki kayıp bizim deneyimimizin temelinde yer alır, çünkü dilin ve konuşan varlık olarak varoluşumuzun koşuludur. Yalnızca konuşma yeteneği olan değil, varlığımızın özüne dek sözcüklerle örülmüş, dilden ibaret varlıklar olduğumuz için şeylerden çok sözcüklerle uğraşırız. Ama sözcükler hiçbir şeydir. Dolayısıyla bizler "hiçbir şeyden" oluşmuş varlıklarız ve bu hiçlik zamandır. Nitekim dil zaman adını verdiğimiz içimizdeki boşluğu kazar. Çünkü bizler, Lacan'ın sözünü yinelemek gerekirse, "konuşmavarlığız" ("parlêtres")[4], zaman bize kayıp olarak verilmiştir. Her zaman geç kalırız, ilke olarak. Bizi mutlu edebilecek şey ya ölüdür ya da henüz başa gelmemiştir, başka yerdedir, bu dünyada değildir, ya erişebileceğimizin berisindedir –duyumlaraltı düzeyde– ya da ötesinde, ütopik ya da platonik bir hayalin duyumlarüstü alanındadır. Melankolik kişi için vakit her zaman çok geçtir. Şairin de yine dediği budur: "yaşamayı öğrenmek için vakit artık çok geç."[5] Şair bir sözcüğün her zaman başka bir sözcüğe göndermede bulunduğunu bilir, her türlü "erkeni" aldatıcı kılar. Vakit mutluluk getirmez. Hayat gecikmedir.

Melankolik acı bu durumda insan yaşamında bulunan kaçınılmaz bir melankolik deneyim noktasını açığa çıkarır. Raymond Klibansky, Erwin Panofsky ve Fritz Saxl'ın *Satürn ve Melankoli*'de belirttikleri gibi Satürn insani şeyleri geciktirir.[6] Ama melankolik acı, Roma'daki Satürn'ün karşılığı olan, Hesiodos'un çocuklarını yiyen yamyam bir baba olarak anlattığı Yunan tanrısı Kronos gibi insanı yutar.[7]

---

4 Jacques Lacan, "Joyce le symptôme" (1969), *Autres écrits*, Paris, Seuil, 2001, s. 565.

5 Louis Aragon, "Mutlu Aşk Yoktur" şiirinden.

6 Raymond Klibansky, Erwin Panofsky ve Fritz Saxl, *Saturne et la Mélancolie*, *age*, s. 20.

7 Hesiodos, *Theogonia*, 459. Dize (çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Iş Bankası Hasan Ali Yücel klasikler dizisi, 2016, s. 20).

Melankoli izlerin silinmesinin verdiği acıdır. Olup bitenden geriye ne kalmıştır ki? Melankolik acı, artık varolmayanın *kesinlikle* varolmadığını bilerek artık varolmayanı koruma girişimidir. Yazgının bir parçası olan yıkımın ifşasıdır. Bu anlamda melankoli insanlık durumuna ilişkin bir gerçeği de ifade eder, buna göre insanlığın durumu, geçip giden ve her şeyi kaybolmaya mahkûm kılan zamanın boyunduruğundadır. Mekân ve zaman bize her yolculuğun zamanda yolculuk olduğunu hatırlatmak için bir aradadır: mekân içinde yer değiştirme dikkatimizi her günkü bakışımızla görmezden geldiğimiz yıkıntılara yöneltir. Roma'da oturan birisinin dikkati günlük işleri nedeniyle Eski Forum'dan başka yöne "sapar", ama gezgin yıkıntıları ziyaret eder. Yıkıntılar da bizi çok zaman önce yitip gidenlerle tanışmaya davet eder. Bu özellikle bilinmeyen uygarlıkların yıkıntıları bağlamında doğrudur. Bizi bu durumda saran melankoli kişisel bir yas kadar ağır, telafi edilemez bir kaybın doğurduğu melankolidir, çünkü her şeyi dönüştüren ve her şeyi yok olmaya mahkûm eden zamanın etkisiyle öylece yok olup gitmiş olan şey insan benliğidir. Her yolcu geçmişinin izleriyle karşılaştığı anda Hegel'in tarif ettiği gibi insanlığın yasını tutar: "Hangi gezgin, Kartaca'nın, Palmira'nın, Persepolis'in, Roma'nın yıkıntıları arasında dolaşırken imparatorlukların ve insanların geçiciliği üzerine düşünmemiş, güçlü ve zengin bir geçmiş için üzülmemiştir?"[8] İnsanların ören yerlerini talan etmelerine de tahammül edemeyiz. IŞİD'in 2015'te Palmira'nın kalıntılarını yıkarak, canlılar için oluşturduğu tehlike göz önüne alındığında, şaşırtıcı görünebilecek bir tepkiye neden oldu. Çünkü insanlığı melankoli deneyiminden yoksun bırakmak, tuhaf biçimde, insanlığı, insan hayatının korunması için temel olan şeyden yoksun bırakmaktır.

Aslında hiçbir kültür zaman duygusundan tasarruf edilerek kurulamaz. Kaybı deneyimlemeden bilemeyiz, düşünemeyiz, düşünce üretemeyiz. Bu açıdan bakıldığında, melankolinin işe yarar sonuçlarından birinin tasavvura dayalı deneyim olduğunu kabul edersek, melankolinin bir cömertliği, bir *"Melancholia generosa"*[9] bile vardır.

---

8 Hegel, *Leçons sur la philosophie de l'histoire [Tarih Felsefesi]* (posth. 1848), Almancadan çev: Jean Gibelin, Paris, Vrin, 1963, s. 62.

9 Raymond Klibansky, Erwin Panofsky ve Fritz Saxl, *Saturne et Mélancolie, age*, s. 389.

Gerçekten de düşünce oldum olası yalnızca izlerle ilgilenir. Her düşünür melankolik bir gezgindir: düşünmek artık varolmayanın yollarında gezinmektir, bu ise düşünce nesnelerinin varlıklarını sürdürdükleri bitmiş bir geçmişe ait oldukları anlamına gelmez yalnızca, çünkü özünde bir şeyi düşünmek onu yok etmektir, onu hiçlik boyutunda, bir beden, tat, renk, biçim yokluğunda, dipsiz bir kuyuda ortaya çıkarmaktır. Yine Hegel'in belirttiği gibi düşünce her zaman karanlık bir şeyler taşır.[10] Alacakaranlıkta soluklaşmış görünen nesneyi siler. Düşünür, şair, ya da çok basitçe olağan varoluşunu onu simgeleyebilecek sözcüklerle artıran kişi şeyin özünü, o özün varlığından önce gelen bir hiçlikte bulur. Düşünce dünyayı yalnızca "bir simgeler ormanı"[11] olmaya indirger. Melankolinin acısı tam da dünyanın simgelere dönüşümünün karşısında yer alır. Şeyler onları zaman gibi eskiten dil tarafından aşındırılmıştır. Olaydan "hep sonra", hatta "hep çok geç" geldiğimiz duygusunu taşımamız kaçınılmazdır. Düşüncenin, sözün, şeyleri, varlıkları ya da duygulanımları adlandırmanın işleyişi, bir kültürel çalışma olduğu ölçüde, şeyin silindiğini ve iz konumuna indirgendiğini varsayar. Şeylerin bu "kültür izine" dönüşümü, şeyleri ancak öznel zaman duygumuz aracılığıyla kavrarsak gerçekleşebilir. Öznel zaman olmadan kültür olmaz. Kültürün nihai işlevi öznel zamanı var etmek değil midir?

Kültürün işleyişi, bir tür simgeleştirme olduğu için, kayba uğrayıştır ama bu kayboluş, düşünce, resim, müzik yoluyla zamanı kültür içerisinde var eder. Böylece melankolinin yüreğe işleyen acısı söylem içerisine yerleşebilir. Bu nedenden ötürü, Marie-Claude Lambotte'un söylediği gibi,[12] melankoli söylemdir. Başka deyişle kültür melankoliyi simgeleştirir ve kaybetme deneyimini yaşanabilir kılar. Simgeleştirilmemiş olanın, hatta simgeleştirilemeyenin üzerinde bir köprü kurar.

---

10 "Felsefenin soluk rengi solgun zemine vurduğu zaman, hayatın bir tezahürü ihtiyarlık günlerini tamamlıyor demektir. Felsefenin soluk rengiyle gençleştirilemez sadece bilinebilir. Minerva'nın baykuşu ancak gün batarken uçmaya başlar." Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri* (1821) [çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınlar, 1991, s. 31].

11 Charles Baudelaire, "Uyuşumlar", *Kötülük Çiçekleri* (çev. Ahmet Necdet, Adam Yayınları, 2001, s. 25).

12 Marie-Claude Lambotte, *Le Discours mélancolique. De la phénoménologie à la métapsychologie*, Paris, Anthropos, 1993, yeni baskısı, Toulouse, Érès, 2012.

Ama melankoli bir zaman farkı deneyimi olarak kalır. Jean Starobinski "dış zaman ile iç zaman arasındaki uyuşmazlığı" dile getirir, buna göre "bir dakikalık melankoli sayısız günden daha uzundur: çoktan olup bitmiş olana boş yere eklenen sonu gelmez bir zamanın aktığı görülür."[13] Kuşkusuz zamanın kaybına bir çare bulabileceğimiz yer melankolinin tarafında değildir.

MELANKOLİ, ÇAĞIMIZIN TOPLUMSAL BİR SEMPTOMU

Melankolinin acısı sessiz sedasız çekilen bir acı değildir. Aksine, yaraları kanatır. Ölümcül olabilen bir acıdır. Melankoli gerçekten de ölüme, yani her tür zamanın sonuna götürür. Zamana yayılmaz ama kurbanını içine alan ve yerle bir eden bir dalga gibi birden belirir. İnsan özne zaman tarafından dışlandığında, kaybı hafifleten ve geçmişin neredeyse silinmiş izlerine kayıp imparatorlukların parlaklığını veren birkaç sözcükle kaybın yarasını dikemediğinde, melankoli ölümcül olur. Çağdaş kıyamet kuramında ve bütün kolapsoloji (çökme ideolojisi) hareketinde eksik olan şey belki de bu sözcüklerdir. Uygarlığımızın çöküşüne dair güncel söylem, acıyı azaltmaya yarayan bu sözcükler olmadığı için yeniden canlanmayı sağlamak yerine onun sonunu hızlandırabilir. Söylem hızlandırılmış toplumun temeliyle fazlasıyla uyum içindedir.

Bugün melankoli, kendi hayatının zamanından yoksun olmanın ne demek olduğunu anlamamızı sağlayan toplumsal bir semptom. Melankoli özellikle yabancılaşmanın ve hızlanmanın bir yüzü oldu. Hızlandırılmış toplum melankoliyi benimser, öyle ki kaybetmeyi her zaman tahammül edilemez bir şey olarak görür ama onun acısını çekmeyi yasaklar. Kaybımızın acısını duymamak için giderek daha hızlı yol alırız. "Kesinlikle arkaya bakma" yeni parola olmuş gibi. Artık kendimize acı çekmek için zaman tanımak istemeyiz. Gel gör ki melankoli daha güçlü; yine de acı çekeriz, hatta bazen neden acı çektiğimizi bilmemenin acısını çekeriz.

Böylece çağımızdaki melankoli örtülü bir biçimde ilerler ve hayatlarımızı ele geçirir. Zamandan kurtulma dileğinin kaynağında

13 Jean Starobinski, *L'Encre de la mélancolie*, Paris, Seuil. Coll. "Points", 2012, s. 615.

yer alır bütünüyle, bu da hızlandırılmış toplumun bizzat dayanağını oluşturur. Zamandan kurtulmak gerekir, çünkü kaybetmekten kurtulmak gerekir. Ama kayıp daha güçlüdür, hatta ondan kurtulma arzusuyla büyür. Gerçekte hiçbir şey kaybın kaybından daha zarar verici değildir. Hiçbir boş aralık soluklanmamızı sağlamadığında işte o zaman gerçekten boğuluruz. Öyleyse melankoliyi yeniden cezbedelim. Bize soluk verebilir, bize nefes aldırabilir. Çünkü bu soluklanma, *gerçekten* melankolik olan (çünkü zamanı öldürür) ama bunu kabullenmeyen ve *tempoya* uymadıkları gerekçesiyle melankolik özneleri açıkça suçlayan hızlanma çağında bize yasaklanmıştır.

Ritme uyamamak bu kez patolojik bir görünüm kazanan bir melankoliye götürür ister istemez. Kimi özneler, "kronolojik" bir yokluk anlamında değil –hatta genellikle "fazla" zamanları varmış gibi gelir onlara– artık zamana ilişkin hiçbir işaret noktaları olmadığından, yaşamak için gereken zamanın yokluğunu sancılı bir biçimde hissederler. Melankoli başıboşluktur. O nedenledir ki toplumdan sürgün edilme deneyimi tamamıyla melankolik bir deneyimdir. Aynı biçimde, gençliği tehdit eden intihar riski, genç yaşların zenginliğini temsil eder görünen o geniş yaşam diliminin tehlikeli biçimde bir zaman yokluğu gibi algılanabildiğini açıkça gösterir. Çünkü kerterizsiz bir zaman daha yaşanmadan kaybedilmiş bir zaman gibi hissedilir. Başka deyişle özne kaçınılmaz olduğunu sezinlediği bir kaybı öncelediğinde, hatta kimi zaman kaybın kaçınılmaz oluşunu çabuklaştırdığında, melankoli marazi olur. Bir toplum, çok hızlı, aşırı hızlı gitmek gerektiği için, gençlerine zamanı öznelleştirme olanağını vermiyorsa gençlik melankolik olur. Harekete geçemeden pes eder. Kaybı daha sonra bir sürprizmiş gibi hissetmek için ya *Curriculum Vitae*[14] (özgeçmiş) boyutuna indirgenmiş bir zamansallık oyunu oynamayı kabul eder ya da kendini toplumsal hayattan geride tutar, vaktinden önce emekli olur. İnsan hayata bir CV oluşturur gibi atılmaz.

Hızlandırılmış toplumun kayıp zamanı ile insanlık durumuna içkin melankolinin lağvedilen zamanı arasındaki fark yalanda ve

14 Mark Hunyadi, *La Tyrannie des modes de vie. Sur le paradoxe moral de notre temps*, Paris, Le Bord de l'eau, 2015, s. 15

sapkınlıkta yatar. Hızlandırılmış toplum öyle yaptığını söylemeksizin zamanı öldürür ve üstelik bundan ötürü acı çekmemize karşı çıkar. Melankoliyle kurduğu kötücül bir ilişkiye sırtını dayar. Bize zaman kazandırdığını iddia ederken, öte yandan zamanı savuşturur.

Ölümlü olduğumuzu unutturma dileğini destekleyen ideolojik insanlık vizyonu, transhümanizmin ve birçok teknolojik yeniliğin şafağında, gerçekten de bir sorunsal oluşturur. Zamanla gerçekleşen bozulmayı, çürümeyi aşama aşama başımızdan atabileceğimiz bir cüruf yerine koymak ruhsal açıdan tehlikelidir, çünkü zamanın iktidarının bu inkârında, olan öznel zamana olur. Her şey sanki yalnızca ileri doğru yürümeyle zamanın korunacağını düşleyebiliyormuşuz gibi olup biter: Zamanı "ilerlemesi" koşuluyla kabulleniriz. Ama zaman kayıp olarak görülmediğinde de nereye ilerlediğimizi bilemeyiz. Şunu tekrarlamak gerekir: Her tür zaman bir seçimdir, her tür zaman bir kayıptır. Mark Hunyadi'nin başka bir bağlam içerisinde yazdığı gibi bedensel zayıflamadan ve bozulmadan kurtulmuş bir toplum "maddesizleşmiş ve yavan bir dünyanın üzerinde salınan topraksız tarım ürünü domatesler gibi zeminsiz bir insanlık"[15] olacaktır.

Kayıp zaman toplumunun "sapkınlığı" böyledir. Sapkın, çatlağı görme sanatına hâkim olan kişidir. Aynı biçimde hızlandırılmış toplum da bizim kırılgan noktamıza: Zamanın satürniyen özelliğine el atar. Ve bize bir "ilaç" sunar: zamanı verimlileştirme. Hızlandırılmış toplumda verimlileştirme melankolinin ilacı olarak ortaya çıkar. Ama ilaç, tek *pharmakon* sözcüğüyle her iki anlamı dile getiren Yunanlıların bildiği gibi, bir zehirdir. Melankoliye çare olduğu varsayılan ilaç aslında onu artırır ve tepkisel melankolileri tetikler. Melankoliye, varolmanın bize hissettirdiği kaçınılmaz melankoli anından kaçış neden olur. Hızlandırılmış toplumda bilmezden gelinen melankoli zamanı öznelleştirmemize engel olur ve bu yolla da her türlü eylemi imkânsız kılar. Hızlandırılmış toplum bizi güçsüzlüğe mahkûm eder. Oysa güçsüzlük hüzünlendirir. Miguel Benasayag toplumumuzla ilgili olarak onun hüzün ürettiğini, bizleri özellikle teknolojik buluşlarımız karşısında, hatta içinden nasıl çıkacağımızı bilemediğimiz açmazlar olan çevresel ve ekonomik

15 *A.e.*

felaketler karşısında güçsüz bırakarak tam bir "hüzün üretimine"[16] giriştiğini söyler.

Ama yine burada o olumsuz duygulanıma hakkını vermek gerekmiyor mu? Hüznün melankoli gibi "gizli bölmesi" yoktur; bilmezden gelinen bir melankoli varsa da, hüzün olarak yaşanmayan bir hüzün olmaz. Dolayısıyla hüzünde bir gerçeklik ve belki de melankoliden bir çıkış yolu bile var.

HÜZÜN, MELANKOLİDEN BİR ÇIKIŞ YOLU MUDUR?

Hüzünde zaman kaybedilmiş olmaz – tam tersine. Her hüzün zaman duygusu içerir. Hiçliğin istilası demek olan melankoliden farklı olarak hüzün zamanla barışmadır. Bu anlamda hoş olabilir, insanın kendisiyle huzur içinde buluşması, kendisine dair bilmediği bir boyuta erişmesi anlamına gelebilir. İnsanın kendine dair bir duygusu yoktur ki aynı zamanda bir zaman duygusu olmasın; hüzün bu nedenden ötürü insanın kendine dair duygusuna bir erişimdir. İtkisel olarak durmaksızın tahrik edildiğimiz, doyma noktasına gelmiş bir dönemde hüzün bir boşluk yaratır, zamanı eksik bırakır ve asal olana, insanın merkezine götürür. Hüzün elbette bir amaç değildir ama zaman tahrip edildiğinde ve yok olduğunda zaman duygusuna ve dolayısıyla kendilik duygusuna yeniden kavuşmanın ilk evresini belirtir. Zamanın bir armağanı olan varolma acısıyla kendimize erişiriz.

Hüzün kişiyi nesnel zamana kayıtsız bırakır. Bizi, çok geç olmuş, zaman kaybolmuş ya da artık zaman kalmamış gibi hissettirmez. Aksine, zamanın armağanı olarak sunar kendisini, çünkü bir mola vermeye zorlar. Hüzün arzuyu parantez içine alır: Hüzünlü olduğumuzda canımız pek bir şey istemez; libido neredeyse ölü noktadadır. Bunula birlikte, hüzün arzu içerir. Hüzünlü olan kişi arzulamaktan vazgeçmez; sadece arzusuna mola vermiştir. Hüzün, arzuyu ana yatırım kaynağına dönüşen ve insan dünyası kurma konusunda yine de atıl kalan[17] nesnelere taşıyan melankoliden

16 Miguel Benasayag, *Parcours. Engagement et résistance, une vie, âge*, s. 238.

17 Marie-Claude Lambotte, *Le Discours mélancolique, âge*, s. 13

farklı olarak, açılmalar sağlar ve aşkı engellemez. Hatta tam olarak hüzün, özne için bir tür boş bölge yaratarak tüketimci itkisinin ve her zaman ona eşlik eden melankolinin önünü keser. Çünkü tüketim toplumu neden olduğu melankoliyi kullanmayı çok iyi bilir. Nesne edinme itkisi toplumsal melankolinin bir sonucudur. Ve bu nesneler giderek daha geçici oldukları için melankoliyi ağırlaştırır ve sözgelimi satın alma itkisini giderek daha da çılgınlaştırır. Tüketim toplumunda alışverişe gitmenin "morale iyi geldiği" sıkça duyulur. Nitekim, ulusal düzeyde, "hanelerin morali" diye adlandırılan şey bireylerin tüketim kapasitesinin ve tüketici etkinliğinin nasıl sürdürüleceğinin hesaplanmasıdır. Tutumlu bir toplum acıklı görülür, harcayan bir toplum ise mutlu kabul edilir, oysa ki ruhsal açıdan doğru olan bunun tersidir. Böylesi görüşler aslında arzu konusundaki bir yanlış yoruma dayanır. Psişik açıdan konuşursak arzu nesnesi bir tüketim nesnesi değildir ve tüketim nesnesi öbürünün içi boş bir taklidi bile olamaz. Tüketim için gelen komutlar insanı olağanüstü hale sokar: her zaman kaçırılmaması gereken iyi bir fırsat vardır – sıra dışı insanlar için sıra dışı indirimler.[18] Tüketim zamanı nesnel zamana uyar ama bütünüyle itkiseldir: Bu ayarlanmış bir zaman değildir, kendi iç zorunluluklarından sapan ayarsız bir zamandır. İtki öznel zamanın pusulasını şaşırtır: "Freud'un dürtüyle ilgili ilk söylediği şey, şu şekilde ifade edecek olursam, gecesi gündüzü, baharı kışı, inişi çıkışı olmadığıdır. Sabit kuvvettir."[19] Hüzün, tersine, tüketim çılgınlığına ve ona eşlik eden aciliyet diktasına karşı uyarır. Hüzünle geçen zaman tüketim buyruklarıyla yabancılaşmaz.

ÜÇ HÜZÜN

Üç tür hüzün vardır. İlki insanın kendisine karşı bir saldırısıdır. İnsan kendisinin, hayatının aleyhine çalıştığı için hüzünlüdür. Bu hüzün çoğunlukla ya tembellik ya aşk ya da arkadaşlık, kısacası üşengeçlik ve yorgunluk nedeniyle, içimizde onunla anlaşma eğili-

18 Christophe Bouton, *Le Temps de l'urgence, age*, s. 69.

19 Jacques Lacan, *Psikanalizin Dört Temel Kavramı*, Seminer 11. Kitap (çev. Nilüfer Erdem, Metis Yayınları, 2013, s. 174).

mi de olduğu için, düşmanla ittifak kurduğumuzu fark ettiğimizde meydana gelen bir karşı saldırının hemen ertesinde başlar. İşbirliği yaparız, anlaşırız ve ardından boşluk duygusu sarar. Dünya kararır, hiçbir şeyin tadı tuzu kalmaz. Kendi ayağımızı kaydırmışızdır, artık bir yere ilerlemeyiz. Bir an için kendimizden uzaklaşmışızdır, bunun farkına çok geç varmışızdır. Bedelini hüznün getirdiği uyum bozukluğu ve sendelemeyle öderiz. Nitekim çok acımasız bir işgalciyle "işbirliği" yapmış olan toplumların kurtuluşlarından sonra uzun bir süre hüzünlü, nefretten harap olmuş toplumlar olarak kalmaları şaşırtıcı değildir.

İkinci tür hüzün bir fark deneyimine denk düşer. Kendimize sadığızdır, bizden yana olmayanlar, bizi olduğumuz gibi istemeyenler, bize kendi normlarını dayatanlar ötekilerdir. Aynı dalga uzunluğunda olmayı isteriz ama bunun mümkün olmadığını biliriz ve tuhaf bir yalnızlığın bizi sardığını hissederiz. "Birlikte olmak" isteriz ama kendimizi kenarda buluruz, "ötekiler gibi değilizdir". Kabul görmemiş, inanılmamış, tanınmamış olmanın hüznü, kaygı fırtınası gibi içeriden yıkıma uğratmasa da, insanoğlunun yüreğine yavaş yavaş işleyen bir acıya neden olabilir. Gelgelelim acı verici de olsa bu hüzün sığınabileceğimiz bir alan açar.

Üçüncü tür hüzün bir gerilim düşmesidir. Gürültü ve öfke susar. Fırtına yatışır: Nihayet tatil vaktidir! Ama birden hüzün gelip yerleşir. Aşırı etkinliğin neden olduğu kendimize özensizlik artık son bulur. Bu hüzün içimize kapandığımız hüzündür. Bir içe dalış zamanıdır. İçe kapanma tam anlamıyla bir içe dalıştır. Bu kendine dönüşün hüznünde hoşluk vardır. Kaybolmuşuzdur ve geri döneriz. Zaman geçmiştir geçmesine, ama kendi mevcudiyetine geri dönmek güzeldir.

Üç durumda da hüzün bir kapının kapandığı duygusunu verir. İlk hüzün insanın kendine erişmesine geçit veren kapıyı kapalı bulduğumuzda doğar. İkinci hüzün başkaları ya da bir başkası kapıyı suratımıza kapattığında bizi sarar. Kapalı bir kapı önünde donup kalırız ve hiçbir şey yapamayız. Üçüncüsü yeniden huzura kavuşmak için arkamızdan çektiğimiz kapıdır. Bu geniş bir kapıdır, neredeyse bir kale, zehirleyici bir duruma karşı geçici bir korumadır.

Bu hüzünler arasındaki küçücük farkları hissetmeyi öğrenmek gerekir. Hüzündeki bu farklılıklar gecikme farklılıklarıdır. İlk du-

rumda insan kendine gecikir, ikinci durum zorunlu gecikmedir, üçüncüsü direniş amaçlı gecikmedir – başka bir çıkış, başka bir yol arama zorunluluğu nedeniyle. Kimi kez kapıyı kapatan başkaları değildir, biz geride kalmışızdır, yokuzdur, "içeride" değilizdir. Kapı kapalıdır. Başkaları bunu bilmez. Bizi kabul ettiklerine inanırlar. Kırmamak, incitmemek için nezaket gereği onları bizi kabul ettiklerine inandırırız. Ama kapının kapalı olduğunu ve bir parçamızın dışarıda kaldığını biliriz. Üç numaralı hüznün farkı budur. Bu hüzün bizi içimizde tutar, bize bir iç alan düzenler, hassas bir iç alandır, ama insanın kendi içinde kendisini ağırlayıp, iyileştirdiği bir yerdir. İkinci tür hüzün bizi dışarı atar, "kapının önüne koyar". Başkalarıyla birlikteyizdir, ancak onlar dışarı atıldığımızı bilmezler, eğlencenin, sevincin uzağında kalırız. Oysa kendi evimizde olduğumuzda kimse bizi anlamaz. İçeride olduğumuz kadar dışarıdayızdır. İki numaralı hüzünde yaşadığımız budur işte. Her birimiz bu deneyimi yaşamak zorundadır. İlk yuvamızdan atılarak başlarız hayata. Dışarı atılma ilk yaşam deneyimidir. Bizler temel olarak gecikmeliyiz, varlığın özünde biraz daha kalmayı isteyen erken dünyaya gelmiş çocuklarız ama zamana doğarız. Her şey, sanki her yeni doğana, doğar doğmaz içinde ona düşen zaman payının bulunduğu bir çanta teslim ediliyormuş gibi gerçekleşir. Corine Pelluchon'un[20] açıkladığı gibi yeni doğanda dikkate değer olan tam da budur.

HÜZNÜN GÜCÜ – ANNE DUFOURMANTELLE'İN DERSLERİ

Felsefeci ve psikanalist Anne Dufourmantelle hüzünde bir dönüştürme gücü görür. Tabii ki sözünü ettiği 3. tür hüzündür. Neden Dufourmantelle'e göre hüznün deneyimi bizi dönüştürme gücüne sahiptir? Bunun dört nedeni vardır.

Birincisi hüznün, kimi kez bezginlik gibi görünse de, yorgunluk olmamasıdır. İkisi maalesef karıştırılır. İçe dönüşlü hüzün yorgunluğun üstündedir ve her türlü yorgunluk kaynağından uzakta yaşanabilir. Anne Dufourmantelle'e göre hüznün yorgunluk karşısında

20 Corine Pelluchon, *Éthique de considération*, Paris, Seuil, 2018, s. 143.

öznel bir üstünlüğü vardır. Hüzün yalnızca yorgunluğun gerçekliği değil, yorgunluğun gerçekliğini kıran şeydir.[21] Hüzün inceliklidir, diye not düşer. Hüznün yarattığı uzaklaşma nitekim insanın başını kaldırmasına, düşüncelerini, davranışlarını, ilişkilerini özenle seçmesine vesile olur. Hüzün aşağılanmadan korur.

İkinci neden hüznün sükûnetinde yatar. Hüzün acılar gibi zihni karıştırmaz. Melankoli kadar sancılı değildir. Hüzünde ruhsal bir dönüşüm için gerekli koşullar olan dinginlik ve yatışma vardır. Değişmek için sakince kendi içine çekilmelidir. Hüzün bir geri çekilme sanatıdır. Başkalarının bakışı bu bakımdan anlamlıdır. Hüzünlü olan kişi ondan yayılan ve onu acının, kasvetin ve hıncın huzursuz ettiği kişiden ayıran sükûnet nedeniyle çekici olur – bunlar bir o kadar da bu sonuncusunun değişimini engelleyen takılma noktalarıdır.

Üçüncü neden hüznün zamanı altüst etmesidir. Hüzünde zaman kaybedilmez ama sanki "parça parça yamanır."[22] Hüzünlendiğimiz zaman yine de burada kalarak şimdiden uzaklaşırız, kendimizden geçmeksizin başka yerde oluruz. "Başkası" olabiliriz. Bu deneyim elin erişebileceği denli yakındır gelgelelim hızlandırılmış toplumun çalkantısı içerisinde imkânsızlaşır.

Son olarak dördüncü neden hüznün bizi *genleştirmesidir*. Sevinç yegâne ferahlık değildir. Hüzünde de bir "varlığı serbest bırakma"[23] yaklaşımı vardır. Bu böyleyse, nedeni tam olarak bizi ayırıp uzaklaştırmasıdır. Ruhsal genleşme ve açılma, kopup uzaklaşmayla birbirine karışmaz, ama hüznün neden olduğu geri çekilme ve uzaklaşma bir tür yaşanan ve göze alınan genleşme olan sevincin ön bilgileridir. Bu genleşme elbette olumsuz biçimde gerçekleşir. Zamansallık ögesiyle barışık olmak, şeylerin oluşunun geçiciliğine dair bir şeyi sezinlemeye izin verir. Her şey geri döner, her şey gider. Ama hüzünlendiğimizde bu durum bunaltıcı değildir. Hatta bu daha çok bir açılmadır. Hüznün kapalı kapıları başka kapılar açar.

---

21 "Bu durumda hüzne varmak, biraz da o yorgunluğun gerçekliğini kırmaktır. Etkin, yaşamsal ögesi olan aciliyeti ondan çekip çıkarmaktır", Anne Dufourmantelle, *Éloge du risque*, Paris, Payot & Rivages, 2011, tekrar baskısı Payot & Rivages Poche, 2014, s. 81.

22 *A.e.* s. 79.

23 *A.e.*, s. 81.

Kuşkusuz Anne Dufourmantelle gibi hüznün "zamanın kökünü kazıdığı[24]" söylenebilir, ama yürürlükten kalkanın öznel zamanın aksine nesnel zaman olduğunu belirtmek koşuluyla. Hüzün yoluyla öznel zamana tekrar kavuşma, engellerinden kurtulmak için onu yaşamak zorunda kalana tekrar şaşırtıcı bir hız kazandırır.

Bu dört nedenden ötürü hüzün bir dönüştürme gücü, bir "bağ koparma gücü"[25] verir. Hüzünlü olana zorunluluklar bile beyhude görünür. Bununla birlikte hüzün ille de bir isyan, moral bozukluğu ya da depresyon değildir. Öyle olabilir ama bu zorunlu değildir. Bizi değiştirir ve yine bir şeyleri, kendimizi ya da hayatımızı değiştirebilmemizi sağlar. Anne Dufourmantelle'e göre hüznü göze almak, onun bizi davet ettiği o açılımda "oyalanma" riskini göze almaktır.[26] Çünkü hüzün, yoktan varoluyormuş gibi uyarmaksızın belirdiğinde, "hava durumu", havanın kapalı olması, ışık olmaması, biriken yorgunluk yüzünden oluyor demek yerine bilinmeyenin bu deneyiminin bize neyi uygun gördüğüne gidip bakmayı deneyebiliriz. Hüzünde oyalanmak, çabucak çok fazla etkinliğe girişerek onu elinin kenarıyla itmemek, tam anlamıyla gecikmeyi, zamana uymadan yaşamayı, ritimleri çeşitlemeyi, fazladan birkaç dakika, birkaç gün daha geçirmeyi kabul etmektir. Hüznün bize farklı algılattığı şey öncelikle zamandır. Hüzünde gecikmek zorunluysa bunun nedeni geç kalma sanatına ilişkin olmasıdır. Zamanı ancak beklenmedik vakitte hissedebiliriz. Gecikme nedeniyle strese girmektense hüzünlenmek yeğdir. Hüzün bizi stresin ortaya koyduğu gözü kapalı itaatten kurtarır.

Hüznü reddetmeyelim. Zamansallıkla olan öznel bağımızı kaybettiren stresin tersine hüzün bizi kendimizle buluşmaya çağırır. Kendimizle vakit geçirmeye davet eder. Bu buluşma sırasında bizi bekleyen kesinlikle yaşamın heyecanlarının toplamı değildir. Gerçekte hüzün zamanın geçişine içkin olan bir gecikme biçimini açığa vurur. Kendimizle buluştuğumuzda karşılaştığımız şey saf bir geçiş süresi olarak zaman ve kendimize gecikmiş olma kaygısıdır. Bu hüznü yaşamazsak hiçbir zaman ivediliğin, "geç" olanla

24 *A.e.*, s. 79.

25 *A.e.*, s. 78.

26 *A.e.*, s. 80.

da ilişkisi bulunan, bize "sabırsızlanıyorum" dedirten o ivediliğin ne olduğunu bilemeyiz. Tuhaf biçimde hüzün, sırrı zamansallıkta saklı olan o değişimlerin birinde ivediliğe doğru açılır. Hüznü yaşadıktan sonra hissedilen acele yine hüzünle bağlantılıdır. "Şunu yapmakta sabırsızlanıyorum" diye düşünmek zamanın geçtiğinin ve bizsiz geçmesi olasılığı olduğunun bilincine varmaktır. Gezginin hüznü, Hegel'de olduğu gibi, yalnızca ören yerlerini ziyaretle gelen melankoli değildir, aynı zamanda zamanın geçtiği duygusuyla gerçekleşen bir iç randevudur. Nedeni merak ve engin dünyayı bir an evvel tanıma isteği olan mekânda yolculuk hüznün yolunu açar. Mekânda yolculuk ederken, ulaşım aracı ne olursa olsun, zamanın geçtiğini hissetmekten başka ne yapabiliriz ki? Uçak yolculuğunda manzaraya, ekranda güzergâhın yer yüzeyindeki eğrisine ve uçuş saatlerinin, dakikalarının geri sayımına bakmak ya da bunlardan gözünü ayırmamak dediğimiz şey budur. Film, hatta hiç bitiş deneyimi yaşatmadan zamanı yabancılaştırmaya katkıda bulunan televizyon dizileri seyrederek oyalanabiliriz. Ama bu durumda kendimizle buluşmayı ıskalarız. Bizi sürükleyen devinimi, dünyanın ve gezegenlerin devinimini, zamanın ve mekânın devinimini hissetmek için vakit ayırmazsak, artık hiçbir şey hissedemeyiz.

Zamanın geçtiğini hissetmek, kısaca hissetmektir. Rengin, kokunun, ısının duyumu, heyecanlanma kapasitesi zamanın geçişini hissetme yeteneğine bağlıdır. Duygulanmalarımız zamanlıdır. Zamanı kaybetmiş olan artık hiçbir şey hissedemez. Melankoliğin genellikle artık hiçbir şey hissetmemekten şikâyetçi olmasının nedeni budur. Zaman duygusunun kaybına genel bir duygu kaybı eşlik eder. Biraz güçlü olan her duygulanma, olmayacak bir zihinsel alıştırmaya zorlayarak sıkça söylendiği gibi, "şimdide yaşıyorum" izleniminden ziyade küçük bir gecikme yaşandığı izlenimi uyandırır. Başka deyişle, duygulanma bilindik uyuşmanın tam tersidir. Ondan önce hiçbir şey hissetmediğimizi anlamamızı sağlar. Fazladandır ve gücünü de bizi çekip çıkardığı geçmişe yönelik boşluktan alır. Kimi kez güçlü duygulanmalarımızla gelen hüzün bundan kaynaklanır. Ama bunun da ötesinde, hüzün insanı sevince hazırlar.

SEVİNCE GİRİŞ

Kim sevinç duymayı istemez ki? Sevinç hem hafiflik hem de ağırlıktır. Kendi sınırlarımıza dek uçabilmek için bizi kanatlandırır. Bizi güçlü hissettirir. Ama sıklıkla sevincin onu mümkün kılan hüzünden ayrı olarak kendiliğinden doğduğu sanılır. Oysa gerçek sevincin *psykhe* içerisinden kendine bir geçit açması kolay olmaz; sevinç çoğunlukla gecikir ve aceleciliği kaldırmaz. Başka deyişle, sevinç kendisini bekletmeyi bilir. Hüzünden geçmeyi zorunlu kılar.

Hüzün, hızlandırılmış toplumda egemen olan melankoli/mani kutupluluğundan bütünüyle farklı bir sürece göre neşeye hazırlar. Sevincin gecikmesi duygulanımın olgunlaşma zamanıdır. İnsanın kendisiyle buluşması için zaman duygusunu yaşaması gerektiğinde gecikme inkârın zamanı değildir, beklenmediğimizde, artık bizi beklemediklerinde, bekleyişten ve onun omuzlarımızdaki ağırlığından sıyrıldığımızda bir yere varmayı sağlayan, bir yarı-uyanış zamanıdır. Bu durumda ise gecikme sabırsızlığa dönüşebilir. Bundan ötürü, muştulanan ama henüz çok uzakta olan sevincin yarı hüznü içerisinde, "sabırsızlanıyorum" diyebiliriz. "Sabırsızlanıyorum"daki acelecilik, daha önce gördüğümüz gibi, itkiye dayalı aciliyet değildir. "Sabırsızlanıyorum" demek, zamana kısa devre yaptırmak şöyle dursun, zamanın kabullenilmesidir. "Sabırsızlanıyorum" dediğimizde, her doyumun esas olarak arzu açısından geciktirildiğini bildiğimizi ifade ederiz. Arzuyla itki arasındaki fark arzunun gecikmeden yararlanmasıdır ("sabırsızlanıyorum" bu anlama gelir), öte yandan itki doyumun biraz bile olsun ertelenmesine katlanmaz. Arzu zamanla barışıktır oysa itki zamanı kaldırır. Hüzün zamanı, gecikmeyi, dolayısıyla itkisel olmayan duyulanmalarımızı tanımamızı sağlar.

Öyleyse şimdi hüznü geliştirmek mi gerekir? Yanıt evetse, nedir bizi hüzünlü kılan?

HÜZÜN VE GERÇEKLİK

Hegel'e göre esas olarak çalışmadır hüzün veren. Klasik çalışma, kendi disiplini içerisinde, doyumu geciktirir, zevki erteler, "biçimler (*bildet*)."[27] Ama artık günümüzde böyle bir şey olamaz.

27 Hegel, *Tinin Görüngübilimi* (1807), *age.*

Çalışma bizi hüzünlendirmiyor, aksine tüketiyor; zevk almayı artık ertelemiyor, aksine ölümcül bir haz oluyor; artık biçimlemiyor ama biçimi bozuyor. Bugün hüznün en büyük nedeni çalışmayla olan ilişkiden ziyade gerçeklikle olan ilişkide yatmaktadır. Hüzünlü kılan şey işin doğrusu inkârdır. Gecikme duygumuz Avrupa'nın ve dünyanın yakın geçmişindeki sabıkalı dönemlerin tarihsel gerçeğiyle olan ilişkiden kaynaklanır. "Sabırsızlanıyorum" artık "gerçeği öğrenmek için sabırsızlanıyorum" demek olur.

Büyük bir yanlış anlama bu açıdan tarihçiler ile halkları karşı karşıya getirir. Birinciler "biliyoruz", "söyledik", "yazdık" derler. Gelgelelim, Nazizm, Vichy yönetimi, Cezayir Savaşı, Ruanda vb konularda halklar her nesilde "bilmiyorduk" sözünü tekrar ederler. Sanki gerçek kaydedilmiyordur. Gerçekten de gerçeği bilmek başka şeydir, ona öznel olarak sahip çıkmak başka şey. Bu durumda gecikme duygusu uyandıran inkârın kendisidir. Halkların rızasıyla devlet terörünün yaşandığı sabıkalı dönemlerde gerçek işte bu nedenden ötürü bir gecikmeyle açığa çıkmış gibi görünür. Gerçeğin, bilme, dil, düşünce ve bilinç yoluyla elde edilebilir olduğu doğruysa da, öznel zaman içerisine kaydolması için yine de başlı başına bir öznel çalışma yapmak gerekir. Gecikme duygusu inkâra karşı savaşımda temel silahtır, çünkü gerçeği öğrenmede geç kalındığı duygusu gerçeğin kayda geçmesine ket vuran ruhsal engelleri kırabilir.

Bunda ısrar etmek gerekiyor çünkü inkâr yaşamayı engeller. Yine burada da hüzün sevince değilse bile en azından gerçeğin getirdiği rahatlamaya hazırlar. Hüzün burada da zamanın geçtiği, gerçeğe geç kalındığı, acele edilmesi gerektiği duygusudur.

Bir inkârın ortadan kalkmasıyla beliren, sözgelimi bir dönemin, bir rejimin suçlarına ilişkin gerçeklik bizi hüzne boğan bir gerçekliktir. Felaketlerin, ölümlerin, sürgünlerin, işkencelerin gerçekliğidir. Bu hüzünden kurtulmaya kalkışılmamalı, ona karşı duyarlı olunmalıdır. Lanete dönüşen yanlış anlatılmış bir tarihin elinde tutsak kalarak yaşanamaz. Bir sırrın rehineleri olduğumuzda boyun eğmeye ve kedere razı gelip hüznü hiçe sayıyoruz. İfşa edilmesi gereken biz olduğumuzda bunun sonuçları da kendini göstermekte gecikmez. Eskiler bunu biliyorlardı. Sofokles'in *Kral Oidipus* tragedyasının başında Thebai kentini veba sardığında, nedeninin kelimenin tam anlamıyla bir lanette yattığı açıktır. Bir şey

"yanlış anlatılır"; bir şey açık yürekliliğin, "doğruyu söylemenin" siyasal zorunluluğunu ihlal eder ve bu bizzat kentin yaşamını vuran bir kargaşayla kendini gösterir. Bütün alanlarda –toplumda, dinde, hatta cinsellikte– bastırılmış nefretin açığa çıkmasının, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa toplumları üzerindeki "lanetlerin" günümüzdeki etkilerinden birisi olması ihtimal dahilindedir. Kuşkusuz gerçek hâlâ yeterince doğru dile getirilmiyor. Kuşkusuz biz de geçmişin felaketlerine hâlâ yeterince üzülmedik ve kuşkusuz, "ilerlemek" ve onca felaketi barındıran şu zamanı öldürmek gerektiğini düşündük.

İnkâr zaman duygusunu siler. Biliyoruz ve *aynı zamanda* bilmek istemiyoruz. Bunun sonucunda bildiğimizi bilmek istemiyoruz. Daha sonra "bilmiyordum" diyebiliyoruz çünkü bildiğimiz şeyi bir "bilmeme" olarak görmüşüz. İnkâr "mış gibinin" ötesindedir. Bilmiyormuş gibi yapmak her an kendine ihanet etme riskine açık olmaktır. İnkâr zamansallığı lağveder ve olan biten için "bu olmadı" der. Bilme, bilmemeyle bir arada varolabildiği –biliyorum ama yine de bilmiyorum– bir zihinsel bölgede tecrit edildiği için rahatlatır, huzur verir, ama bunun çözümü zamanın ortadan kaldırılmasıdır. İnkâr için ödenecek bedel kolektif düzeyde olduğu kadar bireysel düzeyde de tam anlamıyla yaşamsallığı yok etmektir. Artık zamanda değilizdir, zaman artık yoktur. Sofokles'te Thebai'yi vuran veba salgını bunun eğretilemesidir. Lanet "yanlış anlatmanın" sonucu değildir; "yanlış anlatmanın" ta kendisidir. İnkârdaki "yanlış anlatma", bir yandan gerçeği uzağında tutarken, bir yandan gerçeğin bilincini taklit eden ve bu yolla da zamanı ortadan kaldırıp ölümü getiren bir gerçeklik yoksunluğudur. İnkâr böylece özneyi felç eder. O artık arzulayamaz, artık yalnızca itkinin etkisiyle eyleme geçebilir.

Zamana kavuşmak hüzne olan borcu ödemeyi gerektirir. Zamanla buluşma kaçınılmaz olarak gecikmenin kipinde yaşanır: "demek ki o kadar çok zaman geçmesi gerekecektir". Zamana kavuşmak bu durumda belleğe, öznel bir zamansallıkla barışık olmayı gerektiren belleğe yeniden kavuşmaktır. Belleğe kavuşmak bir bellek kaybı olduğunun bilincine varmaktır. Çünkü inkâr bellek kaybı biçimini alır. Bellek kaybı geçmişin hüznünü taşıyamayan kişi için çare olur. Travma bellek kaybına yol açar. Bizi acıya boğulmaktan korur, ama zamanı da yürürlükten kaldırır.

BELLEK KAYBININ GECİKMESİ, SIRRIN ZAMANI

Ne tuhaf ki amnezik kişi hüzünlü değildir. Ancak durum daha vahimdir. Fransız-Alman gazeteci Géraldine Schwarz *Amnezikler*'de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'daki bellek kaybını araştırır. Ama *Kral Oidipus*'ta olduğu gibi bu araştırma öncelikle kendisine, Alman akrabalarına ama aynı zamanda Nazi dönemi sonrası Almanlara, Fransa, İtalya, Avusturya vb'ye ve son olarak gelip güzelim Akdeniz'de ölen ya da onları dışlayan toplumlarda istenmeyenler arasına karışan göçmenlerin durumunu inkârımıza yöneliktir. İnsanların yaşadığı bu felaketlerin inkârı bizi, başkasının acısını hissetmeyi kabullenirsek yaşayabileceğimiz hüzünden korur. Gazeteci Schwarz Almanya'da *Mitläufer*'deki, ne Nazi ne de Wehrmacht üyesi olup, onlarla "beraber yürüyen", ses çıkarmadan, olup biteni merak etmeden, yaşananlara göz yumarak durumu kabullenen o Almanlardaki inkârın izini sürer. Yitip giden zaman için hüzünlenmenin, gerçek açığa çıktığı zaman, hüzün sonunda vicdanlara yaklaştığında mümkün olduğunu ortaya koyar. Ve gecikmeyle kendisini hissettiren bu hüzün bir nevi kurtarıcıdır.

Géraldine Schwarz gerçekten de hayatın kurtuluşunun gerçeğin yarattığı sonuçların ardından geldiğini gösterir. Şansölye Angela Merkel'in 2015 Eylül'ünde, Viktor Orbán tarafından kovulan bir tren dolusu göçmeni ağırlamayı kabul ettiği gün zihninde oluşan imgeleri hayal eder. Tabii ki bu jest, dünyadaki ve Avrupa'daki popülist ayartmanın gözler önüne serdiği gibi, inkârın sona ermesinden kaynaklanmamıştır ama toplumun bir bölümünü kendi zamansallığına yeniden kavuşturmuştur. Hüzünde hissedilen bilinç gecikmesi zamanı özgürleştirmiştir. Eyleme geçmek, sözgelimi göçmenlere yardım etmek yeniden mümkün olabilmiştir. İnkâra kesin olarak bir son verilmediği içindir ki Géraldine Schwarz kitabın bu bölümüne "Naziler Asla Ölmez"[28] başlığını koyar. Gerçeğin gücü bir yandan yaşama arzusunu esinlerken, çoğunlukla gerçekçi kamu siyaseti terimleriyle dile getirilen razı olunmuş inkârın, ölümün tarafında yer aldığı da göz ardı edilmemelidir. Géraldine Schwarz'ın öz babası, ne inkâra ne de kimi kez inkârın da barındırdığı sırra

28 Géraldine Schwarz, *Les Amnésiques*, Paris, Flammarion, 2017, s. 317 ve *devamı*.

razı gelerek açık yürekliliğin verdiği bir güçle harekete geçmiştir. Bir Fransızla evlenerek ve Kasım 1989'dan sonra kendisini Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesine adayarak yeni bir yaşama gücü bulmuştur. Eylemden gelen gerçek sevinç felaketlerin hüznüyle koşullanır.

İnkârın izini sürmek şüphesiz gerçeğin çok geç ortaya çıktığı duygusunu hissetmek ve bunun acısını çekmektir, öte yandan geç kalmışlık duygusu inkâr etmekle kaybedilen o zamanı telafi etme arzusunu açığa vurur. Peki neden gerçeğin geciktiği rahatça kabul görmez? Hüzne karşı gösterilen savunmayı bu kadar etkili kılan nedir? Bu soruları yanıtlamak için zamanımız olmadığında kendimize zaman tanımak amacıyla devreye soktuğumuz çözümün üzerine eğilmek gerekiyor. Bu çözüm sırdır. Sır, zamanı telafi etme konusunda gecikmenin en büyük rakibidir. Gecikmeyle birçok ortak noktayı paylaşır. Ve özellikle olumsuz duygulanımlarla aynı suçlamanın konusu olur. İnsanın sırları olmasının üzücü olduğunu düşünürüz. Ama sırrın hüzünle ilişkisi karmaşıktır.

Sevinçleri acılara göre daha kolay açığa vururuz. Genellikle gizli tuttuğumuz kederdir. Sır da gecikme gibi bizi hüzün denilen o olumsuz duygulanım aracılığıyla zamanla buluşturur. Sır da gecikme gibi bir zaman ilavesidir. Ama sır, sözcük anlamı açısından, kenarda durma, ayrılmadır. Özne için gecikme gibi bir sığınaktır. Bir psikanalist sır konusunda pek kötü bir şey söyleyemez. Anne Dufourmantelle *Défense du secret* [Sırrın Savunulması] kitabında sırrın damgalanmaması gerektiğini öne sürer. Her öznellik, her düşünce, her söz ya da eylem, her tür filizlenme için gerekli bir bahçe, insanın kendisiyle buluşması anlamında bir uzaklaşma, ve gecikmede olduğu gibi –bir eyleme ya da yalnızca kişisel varoluş duygusuna– bir hazırlık demek olan, sırra ayrılmış o zamanı talep eder. Dağılma ve yabancılaşma demek olan dikkat dağınıklığı gecikmenin olduğu gibi sırrın da karşısında yer alır. Dikkat dağınıklığının zamansal bir boyutu da vardır. Dalgınlığa düştüğümüz, içimize dönmediğimiz, başkalarından değil de kendimizden ayrı durduğumuz zaman başkalarına tabi oluruz, kendi zamanımız üzerinde tasarrufta bulunamayız –ya da artık bulunamayız– ve güçsüz düşeriz. Hannah Arendt'in bize öğrettiği gibi, zaman bize şimdide açılan "boşlukta", *Kültür'deki Kriz*'in önsözündeki terimi yinelemek

gerekirse, "sonsuz ihtimalli" hamleleri, ummadığımız "mucizeleri" içeren[29] bir dizi eylemi birinci tekil şahısta başlatmak üzere içine yerleşebileceğimiz "aralıkta" (*gap*) işliyormuş gibi görünür.

SONUÇ

Eyleme geçebilecek duruma gelmek ve böylece sevinç duyabilmek için önce zamana yeniden kavuşmak, bunun için de hüznün sınavından geçmeyi kabul etmek gerekir. Hüzün melankoli değildir. Melankolide zaman hep durmak zorundaymış gibidir. Kaybedilmiştir. Ama hüzün melankoliyi yeniden büyüler, harekete geçirir, çünkü zamanın kaybını dile getirilebilir, dolayısıyla tahammül edilebilir kılar. Hüzün tam anlamıyla gecikme duygusudur. Zaman, gecikme görünümü altında, bize kendisini yeniden teslim eder.

Gecikme böylece geç kalmış olmaktan ötürü duyulan hüznü doğurur, ama kayıp zamana ağlarken öznel zamanla barışırız. Nitekim hüzün geçer ve kendisinin geçtiğini hisseder, hem de kavuşulan öznel zamanın akışı içerisinde.

29 Hannah Arendt, "Qu'est-ce que la liberté?", *La Crise de la culture. Huit exercices de pensée* (1961), haz. Patrick Lévy, Paris, Gallimard, 1972, tekrar baskısı "Folio", 1989, s. 220 ("Özgürlük Nedir?", *Geçmişle Gelecek Arasında*, çev. Bahadır Sina Şener, Onur Eylül Kara, İletişim Yayınları, 4. Baskı, 2012).

4. Hayatın değeri

Hızlandırılmış toplumda kullanılmayan en küçük zaman parçasının peşine düşeriz sonuçta ve emekçileri, çocukları, kendimizi "boş" zamanı doldurmak için baskılarız. Hızlandırılmış toplumda boş zaman verimli kılınmak zorundadır. Uyumak beyne iyi geldiğine göre, vakit olduğu anda boş boş dolaşmak ya da hayallere dalmak yerine bir şekerleme yapmak –derin uykuya dalmamak ve azami ölçüde güçle "optimal" düzeydeyken uyanmak için kısa bir şekerleme– yerinde olur. Hızlandırılmış toplumda zaman kaybı asla tekrar yakalanamayan bir kayıp zamanın melankolisinden başka bir şey doğurmaz, üstelik bu zaman yaşanmamış olsa bile.

Bu görünüm içerisinde gecikme onarıcı olur:[1] İşteki gecikme, süre sonlarındaki gecikme, gerçek bir uykuya dalmanın neden olduğu gecikme, zamanın geçtiği ve telafi edilemez olduğu bilincinin imkân tanıdığı gecikme. Bugün yaşamın değeri ancak gecikmeyle, belirli bir gecikme bilinciyle keşfedilebilir.

Gecikme gerçekten de kişinin kendisine ve dünyaya erişimine kapı açan yegâne "süredir", çünkü bu kapı zamanın kendisidir. Dolayısıyla gecikme zorunlu oluyorsa bunun nedeni bir tek onun zamandan yararlanmaya imkân sağlamasıdır. Zamandan yararlanmak oldukça tuhaf bir şeydir, çünkü "yararlanmak" "sahiplenmek" anlamına geliyorsa da zaman, ele geçirilemez olduğuna göre, sahiplenilemez bir şey olarak görünür. Oysa sahip olunamayan bir şeyden yararlanma söz konusudur açıkçası. Bununla birlikte sahip olunamayan üzerindeki bu tasarruf belirli bir itki eğitimini, bir anlamda itki bataklığının kurutulmasını ve arzuya özgü bir boyuta erişimi gerektirir. Arzudan kaynaklanan tasarruf tam da ele geçirilemez olan, tanımı itibariyle elimizden kaçan bir şeyden

1 Johann Michel'e bana bu anahtar kavramı verdiği için teşekkür ediyorum; bkz. 19 Nisan 2019'da Sorbonne Üniversitesi'nde (Adélaïde Grégorio-Fins ve Hélène L'Heuillet yönetimindeki seminer) "Onarılabilen ve Onarılamayan" ["Le réparable et l'irréparable"] başlıklı konferans metni.

yararlanmaktır, çünkü bu şey varoluşla kurduğumuz kişisel ilişkiye, varolma duygumuza ve öznel zamanla barışık olmamıza bağlıdır.

Gecikme melankolik "çok geç"in karşıtıdır. Melankolideki "çok geç", Marie-Claude Lambotte'un[2] belirttiği gibi, zamansallığı gücümüzü tüketen değişmez bir kadere bağlar. Gecikme ise telafi için bir zaman açar. Hızlandırılmış toplumun aciliyet diktasından ayrı duran gecikme artık kaybedilecek zaman olmadığı ve kaybedilen zamanın "telafi edilebileceği" bilincini uyandırır. Gecikmenin bilinci sahiplenilemez olan o zamanı sahiplenmenin bir yolunu açar.

Zamana "sahip olabileceğimiz" doğru mu? Zaman sahiplenilemez olsa da, belirli bir ölçüde "sahip olduğumuzu" söyleyebildiğimiz tek şey. Bir çocuğu doğurmak ona zaman vermektir. Bir yaşamda sahip olduklarımızın pek bir önemi yoktur, çünkü söz konusu olan yalnızca belirli bir zaman dilimidir, ölüm tarihimizi bilmediğimiz için genellikle sonu belli değildir. Zamandan yararlanma tam anlamıyla hedonizm gibi de görünebilir. Pascal Chabot'nun *burn-out*'u ele aldığı kitapta vardığı sonuç budur. Şöyle yazar Chabot: "Zaman üzerindeki tasarruf [...] kişinin kendisiyle ve dünyayla yakınlık kurması için doğan en büyük fırsatlardan biridir."[3] Nitekim hayat hak ettiği değere ancak zamansallıkla barışçıl bir ilişki kurulması koşuluyla yeniden kavuşabilir, bu ilişki içerisinde zaman armağan değeri kazanır.

Kişinin içsel anlamını kavraması doğrusu gerçek bir yaşam deneyimidir. Bu o kadar kolay değildir ama eylemin olmazsa olmaz koşuludur. Eyleme geçmek için zaman denen o "hiçlikten" sakınmaya bir son vermek gerekir. Zaman an denilen –zamansallığın sıfır sayısı– o en küçük kesitine dek boşlukla örülmüşse, zamana yeniden kavuşmayı sağlayan gecikmeyse, bu durumda, ne kadar aykırı görünürse görünsün, eyleme geçmek için gecikebilmek gerektiğini ileri sürebiliriz.

---

2 "Çaresi olmayan bir *çok geç*'in peşinden koşmak gerektiği [...] kanısı, melankolik öznenin zihnini [...] Yazgı'nın anonim gücüne bel bağlamaya vardıracak denli sarar", Marie-Claude Lambotte, *Le Discours mélancolique*, *age*, s. 194.

3 Pascal Chabot, *Global burn-out*, Paris, PUF, 2013, yeniden basım coll. "Quadrige", 2017, s. 51.

GECİKME, EYLEMİN ÇELİŞKİLİ KOŞULU

Gecikme ve eylem ilk bakışta birbirine aykırı görünür. Eylemek, çoğu zaman, ertelemek değildir, vaktin "şimdi " geldiğini bilmektir, "daha sonra" değil. Bir eylem, hangi anda ve nerede etkili olabileceğinin kavranması koşuluyla bir dünya halini değiştirme gücüne sahip olur. Bu anlamda eylem bizim ona karar vermemizden ziyade kendiliğinden gelir. Onu yakalamak gerekir yoksa elimizden kaçar. Eylem içerisindeki edim aynı zamanda benim üzerimde etkide bulunan şeyin getirdiği sonuçtur, tutkuların ve itkilerin edilgenliğinden ötürü değil, koşulların ve hedeflerin doğru kavranması beni şu ya da bu biçimde eylemeye zorladığı için böyle olur. Eyleme geçerim çünkü ben eyledikten sonra gerçekliğin farklı olacağını bilirim.

Ama Yunanların *kairos* dedikleri "doğru an"ı yakalamak için kişinin kendi içinde baskıya direnmeyi sağlayan bir zaman ilişkisi kurması gerekir. Doğru zamanı yakalamak daha baştan beklemeyi bilmektir her zaman. Uygun koşullar oluşmaktan çok belirir. Uygun koşullar olmadığında eylem koşullar gereği iptal edilirse bu durumda eylemeyi bilmek beklemeyi bilmektir. *Kairos*, *timing*'in [zamanlama] karşıtıdır. *Timing* koşulların zorlanmasıdır. Her tür zaman kavramını görmezden gelir ve dayatıldığı kimselere zamanı kaybettirmeye çalışır. Bir baskı uygulayan kişi, ister satıcı ister işkenceci olsun, hep aynı söylemi tutturur: zamanımız olmadığına ve eğer çıkan fırsatı yakalamazsak koşulların sonra daha kötü olacağına inandırmak ister. *Timing*'in baskısı daha baştan bir öznellikten koparma ve bir şeyleştirmedir. Bir başkasının *timing*'ine boyun eğdiğimizde kendi zamansallığı içerisinde yaşayan bir özne olarak varolmayız artık, ve başkasının elinde basit bir şeye, bir "*res*"e [Latince şey ya da iş] dönüşürüz. Bundan kaçınmak için beklemeyi bilmek, yanıtlarını ve eylemlerini yedekte tutmak, aşırı hızlı harekete geçmemek gerekir. Öyleyse beklemeyi bilmek, ne kadar tuhaf görünürse görünsün, geç kalma riskini göze almak ve böylece eyleme geçme kabiliyetini yeniden kazanmak demektir.

Hayatlarımıza yeniden hareket kazandırmayı amaçlayan Hannah Arendt'in, yine bizim krizimiz olan ve neredeyse kâhince betimlediği "şimdinin krizini" engellemek için yeniden ele alınmasını önerdiği eylemdir burada söz konusu olan. Düşünürün ölümünden

kırk yıl sonra eyleme geçmenin ne anlama geldiğini büyük ölçüde unuttuğumuz doğrudur. Eylemi çalışmayla, dolayısıyla politikayı işle karıştırıyoruz. Arendt'e göre çalıştığımız zaman, doğrusunu söylemek gerekirse, bir eylemde bulunmayız çünkü dönüştürücü çalışma etkinliği hayata, yaşamsal sürece tabidir. Eylem ise başka bir boyut, yaptıklarımızın anlam ve değer kazandığı dünyaya dair bir boyut gerektirir. Bizim bunu anlamamız zorlaşıyor çünkü yalnızca hayatı değil, dünyayı altüst etmek için eyleme geçme anlayışı yok olmuş görünüyor. Özgürlüğün merkezine, bir insanın önceyi ve sonrayı ayıran bir çizgi çekmesini sağlayan o inisiyatif kullanma ve kendiliğindenlik düşüncesine saldırmış olan totaliter rejimler sanki yok olmaktan kurtulmuş da sınırlarının ötesine yayılmış gibiler.

Eylemli hayat, *vita activa*,* insana özgü hayattır, dünyadaki hayattır, hiçbir insan varlığının bütünüyle özel olamayacağının bilincini taşıyan hayattır, kısacası siyasal bilincin nüfuz ettiği hayattır. Çalışma, hayatta kalma sürecinin hizmetinde olduğu sürece, yaşamımızın esas olarak özel olduğu yanılsamasını uyandırır bizde. Çünkü ne eyleme geçmenin ne de siyasetin anlamını biliyoruz artık, öznelliği, yalnızlığı ve özel hayatı birbirine karıştırırız. Öznel bir zamansallıkta yaşamak, yalnızlığın kabullenilmesini gerektirse de hayatın "özel" olması gerektiği anlamına gelmez. Eyleme geçmenin ne demek olduğunu anlamamızı sağlamak ve ötekiliğin anlamını keşfetmek için çalışmaya bel bağlamamalıyız. *Animal laborans*** hayvandır. İş bizi –sağ kalmak, biyolojik hayata gösterilen özeni her gün tekrarlamak anlamına gelen– hayata bağlar. İş bizi her zaman adeta köleleştirir. Bu kimi kez dünyayı insanileştiremediği ve itkiyi yatıştıramadığı anlamına gelmez ama hayatın her saniyesinin en çok o çalışma sürecinde devşirilebilmesi şaşırtıcı değildir. Çalışmanın alanı zamanın baskılarına karşı son derece dirençsizdir.

---

* H. Arendt *Vita activa* terimini, üç temel insani etkinliği, emek, iş ve eylemi ifade etmek amacıyla önerir bkz. Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, çev. B. S. Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 17 (ç. n.).

** *Çalışan hayvan*; Arendt bu kavramı kendisini ve çevresini dönüştürme yeteneğine sahip olmayan, yalnızca hayatını sürdürmek için çabalayabilen varlık anlamında kullanır: "Bedeninin istekleri doğrultusunda hareket eden *animal laborans* bedenini *homo faber*'in ilkel araçları olan ellerini kullandığı gibi özgürce kullanamaz" *age*, s. 164 (ç. n.).

Hayat geçicidir ve her zaman onu tehdit edene karşı direnme zorunluluğuna tabidir. Baskı bir kere çalışma alanını ele geçirdi mi geriye insan varoluşunun diğer boyutlarına, başkalarıyla olan ilişkilerin tamamına ve zamanla olan genel ilişkiye nüfuz etmesi kalır; her şey iş hayatına göre ayarlanır. Üstelik işin kölesi olmadığımızda daha da köleleşiriz. İşsizken de işin kölesi olarak kalırız. Zaman hesaplanır ve geri sayılır. "Kullanılmadığında" zaman yok olmaktadır artık.[4] Yaşanmaya değer bir hayat, bir topluluk içerisinde bizi güdümleyen eylemler aracılığıyla kendimize ve ortak hayata dair bir şeyleri göze aldığımız bir hayattır.

Geç kalmışlık duygusu çevreci mücadelenin tek gerçek tetikleyicisi bile olabilirdi. Nitekim, çevre felaketi olduğu bilindiği halde, bu bilginin, neden gezegenin bütün canlılar için yaşanılabilir kalması amacıyla onarıcı girişimler başlatmaya yetmediğini sorgulayıp duruyoruz. Bunun nedeni bilmenin mantığıyla eylemin mantığının türdeş olmayışı: Bilme hiçbir güç üretmiyor. Başka bir şey gerekiyor: Zamanla barışık olmak. Bu nedenden ötürü çevreci "aciliyet" kavramı verimlilik karşıtı olarak görünür. Acil durum dünyanın yaşanabilir olmasını umursamayan hızlandırılmış topluma özgüdür. Ekolojik bir gecikmeden söz etmek daha yerinde olmaz mıydı? Çevre sorunu hızlandırılmış topluma yönelik önemli bir karşı savdır. Böylece önden gitmek için önden gitmenin saçma ve vahim olduğunu ve ortak yurdumuza borçlu olduğumuz özeni göstermekte ne kadar geciktiğimizi görmek için durmak gerektiğini fark ettirir.

GECİKME VE DERİN DÜŞÜNCE

Eyleme geçmek için kişi derin düşüncelere dalmak üzere kendine zaman ayırmalıdır. Derin düşüncenin kendisi bir gecikme sanatıdır. Seyre dalmak oyalanmaktır. Sözgelimi Kant'a göre güzelin seyri zaman duygusunu hissettirecek biçimde yetileri harekete geçirir.

4 "İşsizlik gündelik zamanın düzeninin bozulmasına yol açar: *a contrario* boş zamanı belirleyen ve ona gerçek anlamını veren çalışmanın zamanıydı. İşsizlik ortaya çıktığından bu yana boş zaman artık hiçbir rasyonel kullanım için boş değil", Dominique Schnapper, *L'Épreuve du chômage*, Paris, Gallimard, 1981, yeniden basım coll. "Folio", 1994, s. 128.

Kant'ın terimleriyle konuşmak gerekirse, anlığın ve hayal gücünün özgür işleyişine bağlı olan güzelin deneyimlenmesi bizi şu ya da bu güzelliğin önünde vakit geçirmeye, gecikmeye zorlayan bir zaman ilişkisidir.[5] Bunun hafif, uçucu, soyut bir zevk almayla ilgisi yoktur. Aksine, bu bizim zevk alma üzerine düşünmemize yardımcı olur.

Sözgelimi Kant'ın derin düşünce kavramı çalışmanın zevki üzerine düşünmemize yardım edebilir. Hannah Arendt'in iş ile eylem arasına koyduğu mesafe eleştiriden muaf değildir. Ya da belki de birebir anlamıyla değil de bir denge kurmak için kavramları ortak kanının tersine doğru bükme gerekliliği olarak anlaşılmalıdır. Çünkü, tabii ki, çalışmada da eylem vardır. Gecikme hakkına kesinlikle değer verilmesi gereken bir alan varsa o da burasıdır.

Gelgelelim gecikme hakkı bir düşünceye dalma hakkı olarak da görünür, derin düşünme yoksa zevk de yoktur, buna çalışma alanı da dahildir. Zamana yeniden kavuşmak için bize gecikmekten başka çare bırakmayan iş hayatındaki bu yeni kölelik, işin kendisinden çok onun hayatlarımızda kapladığı yerden kaynaklanır. İnsanın varoluşunun anlamından bütünüyle kopuk olduğu gerekçesiyle işi eleştirmek bir tür soylu ahlakına yaslanmak olacaktır. Sorun işte değil, *timing*'in işin özünde bile *kairos*'un yerini almasında yatar. Çünkü her iş, insani olduğu kadar zaman da gerektirir, yani *kairos*'u, yani gecikmeyi, yani derin düşünmeyi gerektirir. El düşünür ve en tekdüze iş bile, bir insan tarafından yerine getirildiğine ve "fiziksel" olan hiçbir şey dil dışında kalmadığına göre, mümkün olur.

Çalışırken derin düşünceye dalma sıklıkla düşlere dalma gibi görünür. İş hayal kurmayı dışlamaz. Bunun iki nedeni vardır. Öncelikle mola çalışmanın bir parçasıdır. Buna uymamamız mümkün değildir. Gecikme, bedensel ya da ruhsal büyük bir arıza olarak belirmediğinde gizli bir düş kurma biçimini alır. Her şey sanki yaşamak yaşamamayı gerektiriyormuş, sanki mevcudiyet orada bulunmayışa dayanıyormuş, sanki hep biraz başka boyutta yaşıyormuşuz gibi olup biter. Sonra düşlere dalmak, derin düşünceye dalmaya ve geride durmaya yönelik insani ihtiyacı dile getirir. Çalışırken bile, durmak ve yapılmış olana, daha yapılması gerekene

5 Kant'ın *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'ne atıf.

uzun uzun bakmak ya da asla gerçekleşmeyecek olanı düşlemek gerekir. Bu düşünme payı göz ardı edilirse o zaman *burn-out* (tükenmişlik) riski doğar.

Durum böyleyse, düşünceye dalma, öznel zamanı içerisinde yaşayan kişi için kaçınılmaz bir ihtiyaç demektir. İnsani zaman, yaşanabilmesi için, kısmen derin düşünmeyle de geçen bir zaman olmayı talep eder... Derin düşünce sürenin duyumsanmasıdır. Daha önce görmüştük, Byung-Chul Han'ın –tam olarak süreyi deneyimlemeye dayandığı için– çağımızdaki hiperaktiviteye çare olarak önerdiği budur. Yazarın başvurduğu şey sanatsal yaratımdır ama daha önce belirttiğimiz gibi, yaratıcılık sanatsal yaratımla sınırlı kalmaz. Tersine, Han "kokuları görebildiğini" açıklayan Cézanne'ı anımsattığında, şeylerin özüne nüfuz etmek için dikkatini kendisine yeterince yönelttiğinde her konuşan varlığın içinde bulunan bir melekeden söz etmektedir. Herkes Cézanne'ın yaptığını yapmaz kuşkusuz ama herkes derin düşünmeyle gelişen dikkatini yoğunlaştırma kabiliyetine yeniden kavuşabilir.[6] Derin düşünme yoluyla zaman duygusu içerisinde yeniden kavuşulan yaratıcılık bize varolmanın zevkini tattırır. Zaman duygusu, çağdaş toplumların sahte hedonizmine karşı gerçek hedonizmdir. Gecikmek, tüketimci sahte hedonizmin vaat ettiğinden başka bir haz biçimine erişmektir.

Dolayısıyla tüketim toplumunda olageldiği gibi şeyleri yalnızca yıkıma uğratmak yerine onlarla vakit geçirelim. Tüketimcilik bir nevi sadizmdir. Tüketim toplumunda yok oluştan haz alıyoruz. Şeyleri ve onları temsil eden parayı imha ederek ortadan kaldırıyoruz. Şeylerle ve varlıklarla kurulan ilişkinin yolu yalnızca tüketimden değil derin düşünceden de geçer. Bakış gecikmeyi kapsar.

Gecikme demek ki varolmanın zevkini tatmayı mümkün kılmak için derin düşünce biçimini alabilir. Bitmek bilmeyen uzun bir bakış süresince şeylerle ve varlıklarla vakit geçirmek zamana o tuhaf özünü iade etmektir. Bugün "hiçbir şey" olan zamanın yoğunluğunu gecikme içerisinde hissedebiliriz.

Derin düşünceye dalmak itkiyi durdurur. Verimli zaman, hayatın zamanı, arzunun zamanı itkisel değildir. İtkisel zaman tözsüzdür, "daha çokun" ve "daha azın" ardışıklığına indirger. İçinde

6 Byung-Chul Han, *La Société de la fatigue*, *age*, s. 64.

yaşayamayacağımız, içinde duramayacağımız bir zamandır, sığınak işlevi göremeyen bir zamandır. Gecikme itkiye karşı yegâne silahtır ve gecikme dikkatli bakışlarla vakit geçirmemizi talep eder. Geç kalmak arzuya zaman tanımaktır, "SMS"lere anında cevap vermemek, yazılı mesaj alışverişinde "hemen laf yapıştırmayı" düşünceye tercih etmemektir. Bu zaman "aralıkları" derin düşünmeye de ilişkindir. Mühlet yalnızca adaletin ve demokrasinin değil zevkin de bir belitidir (aksiyom). Mutluluk ancak kişinin kendi içindeki ve dünyadaki mevcudiyetinde mümkün olabiliyorsa, günümüzde hayatın tadına varmak için süreler istemek, itkinin gerisinde kalmak zorunludur. Can sıkıcı ya da rahatsız edici bile olsa gecikme bizi mevcudiyetimizi hissetmeye davet eder. Zamanın geçişini, iyice bakmak koşuluyla seyre dalabiliriz. Hayata verebileceğimiz değer söz konusudur burada.

"YALNIZCA BİR HAYATIMIZ VAR!"

Hayatın değeri bugün yanlış anlaşılıyor. Tüketimci, transhümanist açıdan ele alınıyor ya da fetişist olmakla eleştiriliyor. Mesele hep "iyi" diye adlandırılanın çevresinde dönüyor. Değerler üzerine her düşünce gelip bu yanlış anlamalarla dolu terime gelip çarpıyor. Böylece çoğunlukla "biricik" olanın iyi olduğunu düşünüyoruz. Hazcı olmak yerine, "yalnızca bir hayatımız var" deyişi ölüm itkisinin bir ifadesi oluyor. Bu deyiş insanı "zamanı öldürmeye", hayatını art arda gelen bir itkisel doyumlar dizisine dönüştürmeye, onun yoğunluğunu "artırmaya", kısacası kendi yaşamını bir performans gibi görmeye davet ediyor. Ne ki yalnızca bir hayatımız olduğu yanlış. Bunun farkına varmak için ebedi hayata ya da ruh göçüne inanmak gerekmez kesinlikle. Dilsel özelliğimizi dikkate almak yeterlidir. Dil kendi içinde, en azından bir "şimdiden-buradalık" (*déjà-là*) biçimi altında, ötedelik boyutunu barındırır. Dil yalnızca bizden önce geldiği ve bizi aştığı için insani diyaloğun gerçekleşmesini sağlayabilir. Her zaman yaşadığımızdan başka bir şeyi yaşarız: "Kafamız başka yerdedir", geçmişin bulanık anılarına yakalanırız, geleceğimizi tasarlarız, başka birisi olmayı düşleriz. "Yalnızca bir hayatımız var" sloganı hızlandırılmış toplumun sloganıdır. Kayıp

zaman toplumu hayatı, biricik ve ister istemez yanıltıcı olan birkaç ânın peşinde koşan bir hayata indirgeyerek, kendi değerinden yoksun bırakır. Kimi seyahat rehberleri bir ülkenin başlıca turistik yerlerinin tahmini ziyaret sürelerini vermeye kadar vardırır işi. İşte "yalnızca bir hayatımız var" sloganının bizi getirdiği yer. Artık zaman yoksa, artık oyalanılmıyorsa, artık seyre dalınmıyorsa, hayatın hiçbir "başka" boyutu kalmaz. Bir haz alma yarışı olmaya yeltense bile –özellikle böyle olursa– değerini kaybeder, donuklaşır ve tekdüzeleşir.

Gecikme sayesinde bir hayattan daha fazlasına sahip oluruz. Gecikme bugün hayatın değerini kavramayı sağlayan, herkesin erişimindeki o "başka yerdir". Hayata "öteki" boyutunu kazandırır, o boyut olmazsa herhangi bir şeyi hissetmek mümkün değildir. Gecikme öteye, başka yere açılan bir zaman ilavesidir. Gecikmenin sıklıkla mazeret (*alibi*)* işlevi görmesi hiç de şaşırtıcı değil. Gecikme her şeyden önce *mazerettir*, sözcüğün Latince kökenine (*alius*) en yakın anlamda "başka yerdedir" (Fr. *Ailleurs*). Hayatın değeri başka yerde olabilme yeteneğine bağlıdır. Bununla birlikte geç kalmak, kısa süreliğine de olsa, "başka yerde" olmaktır.

Freud, "Ruhsal Kişiliğin Çözülmesi" başlıklı makalesinde hayatımızın "belki pek bir değeri olmadığını" ama "sahip olduğumuz yegâne şey olduğunu" yazarken hayatın değeri diye adlandırabileceğimiz şeyi en doğru biçimde dile getirir.[7] Eğer dil insan özne için, onu "öteye" yazgılayan bir "şimdiden-buradalığa" dair ise, sahip olduğumuz gerçekten de pek bir şey ifade etmez: Bizim için benzersiz bir yoğunluk taşıma, bizde sevinci ya da hüznü, coşkuyu ya da kaygıyı, canlılığı ya da miskince ketlenmeyi tetikleme özelliğine sahip birkaç sözcüğün içerdiği birkaç deneyimdir. Bu ise bir hayat oluşturmak için katbekat yeterlidir. Yalnızca bölük pörçük deşifre edebildiğimiz gizemli bir metne dönüşen bu küçücük kısmetin zenginlikleri asla tükenmez. Psikanalizde adlandırıldığı gibi bu "gösterenler" deneyim yaşama ve hayatımızı bir deneyime dönüş-

* Şüphelinin suç işlendiği sırada başka yerde olduğunu kanıtlaması (ç. n.).

7 Sigmund Freud, "La décomposition de la personnalité psychique" (1933), *Nouvelles conférences d'introduction à la psychanalyse*, Alm. çev. Rose-Marie Zitlin, Paris, Gallimard, 1984, s. 97-98 (*Psikanalize Yeni Giriş Dersleri*, çev. Selçuk Budak, Öteki Yayınevi, 2016).

türme yeteneğimizin temelini oluşturur. "Pek bir şey ifade etmez" demek "değersizdir" anlamına gelmez, aksine "hassas, varla yok arası bir şeyi" ifade eder, en çok istediğimiz şeydir ve o da aslında birazcık zamandır, zenginliklerini ve boyutlarını keşfetmek için vakit harcanmayı hak eden o kısa zaman.

Biriciklik ile hayatın değeri arasındaki fark sözgelimi bizzat bedenle kurulan ilişkideki bir farkı da belirler. Hayatın değeri, hayat içerisindeki hayat borcunun önemini ölçmeyi gerektirir. Bedenim bütünüyle bana ait değildir, bütünüyle benim tasarrufum altında değildir, kendi kendine oluşmamıştır. "Dünyaya gelmeyi biz istemedik" dendiğini duyarız sıkça. Bu gerçeklik, kural dışı davranışlara mazeret oluşturmanın çok ötesinde, bize hayatın değerini hissettirir. Bizler hayatımızın efendileri değiliz. Hayat bize, bizi doğuranların da ötesinde, gamet hücrelerini buluşturan koşulların çakışmasıyla cisimleşen bir farklılıktan (*altérité*) gelir. Kim dünyaya gelişini borçlu olduğu rastlantıları bir kez olsun kafasında sıralamamıştır ki? Burada tam anlamıyla bir borçtur söz konusu olan, varolma ve hangisi olduğu bilinmeyen bir gün hayatın sona ermek zorunda olması gerçeği içerisinde gözümden kaçan şeye karşı olan borçtur. Bütün o farklılığa olan bu borç olmasa insanı bedenine bakmaya, onu korumaya, güzelliğini gözetmeye ne zorlayabilir? Haz almak bedeni korumak için yeterli olmaktan çok uzaktır. Hatta potansiyel olarak bedensel varoluşu tehdit edecektir, çünkü zevkten farklı olarak, sınırları yoktur. Hayatın biricikliği düşüncesi insanın kendisine şiddet uygulamasına, ölümün sınırındaki oyunlara, sakatlanmalara kesinlikle engel olmaz. "Yalnızca bir hayatımız var" demek aynı zamanda, bütün özsaygıyı göz ardı ederek, "bu benim bedenim, istediğimi yaparım" demektir.

Transhümanist diye nitelendirilen artırma (*enhancement*) tartışmalarının hayatın değeri temasına el koyması bedensel varoluşla kurulan ilişkide bir dönüşüme neden olur. Transhümanizm bedeni bir imgeye indirger. Zaman artık yalnızca gençliği savan bir şey olarak görülür. Zamanın bedene vereceği hasarları önceden kestirmek gerekir. Oysa ki beden denen şeyi herkes deneyimler. Beden bir imgeye indirgenemez, çünkü kısmetimiz olan zaman payından ayrı tutulamaz. Zamanla ilişkimizi onun üzerinden kurarız. Beden yaşamdan tat alma gerecidir. Beden bir imgeye indirgendiğinde du-

yumları simgeleştirilemez. Spinoza'nın sık sık alıntılanan "şimdiye kadar hiç kimse bedenin neler yapabileceğini saptamamış"* cümlesi bedensel varoluşun performansını ya da yalnızca bedenlere dair bilgimizi artırmaya değil, fakat hissetme ve dolayısıyla bedenle de düşünme kapasitemizi ölçmeye teşvik eder. Ne ki bedenin tam olarak zamana tabi olmadığını –bunu ileri sürmek zamanı bedenin düşmanı yerine koymak olacaktır– ama zamana açık olduğunu da söyleyebiliriz. Beden zaman aracılığıyla varolur ve hissetmemizi sağladığı duyumlar öncelikle zaman duygusudur. Beden kendi imgesine indirgenmediğinde zamandır. Bedensel zaman yalnızca serpilme ve küçülme demek değil, herkesin bedenine hayata verdiği değerin nüfuz etmesi demektir. Bedenin zamanı, bizi frenleyen ya da teselli eden anıların, ya da başımızı döndüren coşkunun zamanıdır. Hayatını kaybetmemek hayatını *bir* hayat, payımıza düşen bedensel zamana yerleşme biçiminde beliren o hayat kılmaktır, bu her zaman bizden daha büyüktür. Beden aracılığıyla gecikir, hayata değerini veren gecikme ânını kullanırız.

Narsist benlik, bütün o aldatıcı mutlak erki içerisinde, zamanı kendi ömrüyle sınırlar. En basit biçimde, Foucault'nun tabiriyle söylersek en "rezil", kendisinden en az söz ettiren hayat, onu yaşayanın yaşadığından her zaman biraz daha fazlasıdır. Nitekim XVIII. yüzyıla ait bir kapatma belgesine kayıtlı "yerle bir edilen bu küçük yaşamlardan", onların yerle bir olmadıklarını ve başka bir tür hayat yaşamaları için yalnızca okuma ediminin sihrinin yeterli olduğunu gösteren, bir "titreşim" yayılır.[8] Hiçbir hayat, isterse en küçüğü olsun, yerle bir olmaz, ama her hayat şu ya da bu yakını üzerinde bir iz, bir etki bırakır, şu ya da bu niteliğini aktarır vb. Hayatın değeri buysa, her zaman, bir biçimde, gecikmeli yaşanması gerektiği kabul edilmelidir.

---

* Bu cümlenin alıntılandığı bölümün Latinceden Türkçeye çevirisi tam olarak şöyledir: [...] Şimdiye kadar hiç kimse bedenin neler yapabileceğini onlara göstermemiş, başka deyişle hiç kimse kendi deneyimleriyle bedenin zihinden hiçbir etki almadan, sadece cisimsel olarak düşünülen doğanın yasalarına bağlı olarak neler yapabileceğini ya da neler yapamayacağını henüz öğrenmemiş [...]. Spinoza, *Ethica* (1677), III. Kitap, II. Önermeye not, Latinceden çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 325 (ç. n.).

8 Michel Foucault, "La vie des hommes infâmes", *Dits et Écrits, age*, cilt III, metin no 198, s. 238 (*Rezil İnsanların Yaşamı*, çev. Emre Koyuncu, Norgunk Yayıncılık, 2014).

Her zaman, biraz olsun, gecikmeli yaşadığımızı bilmek, hayatın değerini kendimizinkinin ötesine genişletir. "Yalnızca bir hayatımız var" sloganı bunun bir tek bizim hayatımızın değeri olabileceğine dair yanlış inanca dayanır. Oysa zaman kendi hayatımızın eylem süresiyle birlikte durmuyorsa, hayatın değeri kendi çocuklarımızın hayatını bile aşar. Yine bu bağlamda, yalnızca bir hayatımız olduğuna dair narsist inanç olmasa çevre krizi olmayacaktır. Yalnızca bir hayatımız olduğu, ondan fayda ve kazanç sağlamak gerektiği düşünüldüğünde boyunduruk altına alınan ve tahrip edilen; kendi hayatımızdan sonra da geçerli olacaklar düşünüldüğünde ise saygı gösterilen kurumlardaki kriz de olmayacaktır. Kurumlara duyulan inanç insan hayatının ötesini görmeye yönelik dünyevi kabiliyete olan inançtır. Kurumlar işlevlerini ancak insan hayatında bir süreklilik sağlama koşuluyla yerine getirebilir. Bunlar bozulduğunda zaman artık yoktur. Onları işletenler kendi çıkarları için kullanmaya başladıklarında kurumların bozulması nesneldir, onlara duyulan güven doğru ya da yanlış nedenlerden ötürü kaybedildiğinde ise öznelleşir. Eyleme geçmek için hayatın değerini, bizleri aşan üretimlerin doğal olarak gerisinde kalışımızla ilişkilendirmek gerekir.

Hayatın değerini böyle kavrarsak nihilizm sorunu çözülebilir. Nihilizm hayatın değerini hiçliğe indirger. Bir nihilist için hayat bir tüketim malıdır: yani imha edilebilir. Her şeyi yıkmak ve her şeyi yadsımak isteyen kadar, itkisel doyumların peşinde koşan da pekâlâ nihilist olabilir. Gelgelelim hayatın değeri zamansallıkta yatıyorsa, önemi her zaman herhangi bir aciliyet içerisinde değil de gecikmeli olarak anlaşılıyorsa, kendisi zaten bir "hiçtir". "Hiç" olan zaman yok edilemez. Ama hiç olarak her değerin kaynağıdır. Bu hiç olan zamana bağımlı olursak, bize yalnızca hayatın değeri karşısında saygıyla eğilmek kalır. Öznel zamansallığı kuran ve hayatın değerini kendi hayatımızın ötesine yayan bu hiçtir.

Her tür nihilizm "yalnızca bir hayatımız var" sloganına biat eder. Her tür nihilizmde gelecek kavramı ancak kişisel tasarı biçiminde varolur. Nihilizm varlığa inanır, yoksa hiçliğin başa geçmesi için uğraşmazdı. Bunun tersine gecikme duygusu bize, zamanın hiçliğinin varlıktan önce geldiği ve hayata değerini verdiği bilincini kazandırır.

Sözde hedonist vecizeler nihilist bir marazilik içerse de, ölümle kurulan ilişki marazi olmak zorunda değildir. Örneğin stoacılıkta her günü son günmüş gibi yaşamaya yönelten ölüm vakti bilinci, ömrün onu aşan bir zaman içerisine –stoacılara göre evrenin zamanı– dahil edilmesini sağlar. Ne gariptir ki stoacı kozmik zaman öznel zamanı kavramamıza yardımcı olabilir. Hayatın değerini merak edenlerin yapması gerektiği gibi betimlemelerin doğru kullanımı insanın kendi ömrünü onu aşan zamanın düzeyine koymasını zorunlu kılar.

Stoacı, acele etmenin gereksiz olduğunu bilir – hepimiz vaktinde varacağız. Buna karşılık "vakit ayırmanın" bir anlamı vardır. Ne tür bir aciliyet olursa olsun düşünceye dalmak için acilen vakit ayırmalıdır. İmparator Marcus Aurelius bile düşünmeye vakit ayırır. Geç kalmak imkânsızdır, dolayısıyla gecikmeden korkulmamalıdır. Kendi içine çekilme görevini ertelemek için devlet işleri bahane edilemez. Vakit ayırmak sorumluluklarını üstlenmektir. Bu, ne bekletmek ne de bekletilmeye tahammül etmek anlamına gelir. Zamanını kullanmak ötekinin zamanını keyfine göre kullanmak ya da ötekine bizim zamanımızı kullanma izni vermek değil ama kendine bir basınç düşürme alanı açmaktır ve orası yaşanılan ömrün hayatın değerini anlaşılır kıldığı yerdir.

Hayata değerini veren gecikme zamanı, insanın kendini geri çektiği bir yer olarak temsil edilebilir. Haftanın "yedinci gününün" anlamı da budur. İster cuma, ister cumartesi ya da pazar densin, yedinci gün geride durmaya ayrılmış gündür.

YEDİNCİ GÜN

Her yaratım, zamanın tamamlanmış olanı seyre dalmak için geçirildiği bir duraklama ânı ister. Tektanrıcı dinlerde yedinci günün eğretilemeli anlamı budur. Hayatın değeri ancak öznel zamana kavuşulduğunda anlaşılıyorsa kişisel yaratıcılık da gecikme anlarına, sonuca bakmak için harcadığımız zamana ihtiyaç duyar.

Gecikebilmemiz için bir yedinci günün gerekli olması hayatın değeri meselesinin genel olarak çözülemeyeceğini gösteriyor. Felsefe yolculuğunun sonunda felsefenin şu temel sorunsalına; hayatın değeri ve hayat tarzlarının seçimi meselesine geri dönen

Michel Foucault'nun tarifini yinelersek, herkes kendi hayatını "yontmak" zorunda.[9] "Hayatı bir sanat eserine dönüştürmeyi"[10] tembihleyen Foucault'nun düsturu sıklıkla yanlış anlaşıldı. Hayatını yontmak, kişisel yaratıcılığını unutmak, "fazla olandan" ve biçimi bulanıklaştırandan kurtulmak değildir. Yontmak, çizgilerini oymak, ayıklamak, vurgulamaktır. Burada narsist olan hiçbir şey yoktur. Aksine, bu bir yaşama uğraşıdır. Ve kişinin zamansallığıyla barışık olmasını gerektirir.

Yaratıcı çalışma ancak arzuya sahip çıkılması koşuluyla mümkündür. Psikanalistle felsefeci arasındaki ayrıma rağmen, "hayatını bir sanat eserine dönüştürmek" kararı, Lacan'ın arzuna sahip çık sözünden çok da uzak değil. "Bir" hayat, öznelliğin üstlenilmesidir. Bu, itkisel boşalımlarına yol vermek değil, tam tersine, bizi yönlendiren gizemli amaçla orada karşılaşmak için ruhsal devinimler üzerinde ince ince çalışmak anlamına gelir ve hayat yolculuğumuza rayihasını veren yalnızca bunun takibidir. Bu da ancak yedinci gün gerçekleşebilir. 1898'de Fliess'e yazdığı bir mektupta Freud hayatın değerine vâkıf olmak için hangi yöntemi izlediğini açıklar: "bilinçaltından yola çıkarak yazmak". *Pazar*[11] günü süvarisi İtzig'in hikâyesini anlatır Freud; İtzig yol üzerinde karşılaştığı ve kendisine "nereye böyle İtzig?" diye soran bir arkadaşına şöyle cevap verir: "Ne bileyim ben? Ata sor."[12] *Traumdeutung*'un (*Düşlerin Yorumu*) yayımlanmasını izleyen depresif evreden "yalnızca gizemler arasında rastgele ilerlemek için, her türlü bilinçli düşünme uğraşından el çekerek"[13] çıktığını açıklar.

Pazar, geç kalmaktan sakınmaksızın kendi zamanımızda yaşayabildiğimiz tek gündür. Keyfimiz yeniden yerine gelebilir, çünkü

9 Michel Foucault, *L'Herméneutique du sujet. Cours au collège de France, 1981-1982*, Paris, Gallimard-Seuil, 2001 (*Öznenin Yorumbilgisi. College de France'ta verilen dersler, 1981-1982*, çev. Ferda Keskin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019).

10 "À propos de la généalogie de l'éthique" ("Ahlakın Soykütüğü Üzerine") (1983), *Dits et Écrits, age*, cilt IV, metin no 326, s. 392.

11 Vurgu bana ait.

12 Sigmund Freud, Wilhelm Fliess'e gönderilen 7 Temmuz 1898 tarihli mektup, *Sigmund Freud. Lettres à Wilhelm Fliess, 1887-1904* [*Sigmund Freud. Wilhelm Fliess'e Mektuplar, 1887-1904*] (1986), Almancadan çev. Françoise Kahn ve Françoise Robert, Paris, PUF, 2006, s. 406.

13 *A.e.*, 11 mart 1900 tarihli 239 no'lu mektup, s. 510.

elimizden kayıp gidiyor olsa da zamanın tadını çıkarabiliriz. Pazar günü hayatın tadını çıkarırız çünkü arzumuzun atı olan zamanın bizi hayatın *agalma*'sına doğru götürmesine izin veririz. *Agalma*, Eski Yunan'da ekonomik anlamdaki değeri belirten en eski sözcüklerden biridir. *Agalma*, süslenmek ya da tanrıları onurlandırmak için kullanılan değerli eşyalar anlamına gelir.[14] Adak ya da lüks kullanım nesnesi *agalmata*'lar binici İtzig'ın gözlerini alan ve melankolik adamı bunalımından çıkaran bir ışıltıyla parlar. Bütün hayatımız boyunca bizi ne anlama geldiğini bilmeden peşinden koşturan, ama hayata değerini bahşeden "arzu nedeni nesneyi" tanımlamak için Lacan da bu *agalma* sözcüğünü kullanır.

Öyleyse hayatın değeri sahip olduklarımızdan ziyade bizi ardından koşturan şeyde yatar. Bununla birlikte koşabilmek de gerekir. Hayat çılgınca bir yarış olduğunda, parıltılı ve değerli ama neredeyse ele geçirilemez olan bir ereği yakalamak için kendini gözü kapalı ve rastgele akışa bırakmak imkânsızlaşır. Hızlandırılmış toplumun bize dayattığı yarışta neyin peşinden koştuğumuzu pek bilmeyiz ve bunun ne değerli ne de pırıltılı bir yanı vardır. Pazar günü bile boş vakitler organize edilir ya da gecikmiş işler telafi edilmeye çalışılır, ama nafile.

Hayatın Pazar günlerinde bizi yönlendiren o tuhaf nesnede Flaman resmindeki dinginlik yoktur kuşkusuz.[15] Bununla birlikte Hegel, yiğit bir halkın eğlenmek için kendisine biraz zaman ayırdığı andaki dingin neşesini belirtmek için "hayatın pazar günü" deyi-

---

14 Louis Gernet, "La Notion mythique de la valeur en Grèce" ["Yunanistan'da Mite Dayalı Değer Kavramı"] (1948), *Anthropologie de la Grèce antique*, Paris, Maspero, 1968, yeni baskısı, Paris, "Champs", 1982, s. 127.

15 XV. ila XVII. yüzyıllar arasında yaşamış Hollandalı usta ressamların eserlerini yorumlarken Hegel şunu yazar: "Bu akıllı, sanata yatkın halk, güçlü, sağlam, sade ve uzlaşıcı mizacını resimde de gözler önüne sermek istiyor; tablolarda sergilenen bütün olası durumlarda, şehirlerinin, evlerinin, ev gereçlerinin temizliğini yeniden görmek, evdeki huzurunun, karılarının ve çocuklarının yerli yerindeki süslerinin, şehir şenliklerinin görkeminin, denizcilerinin cesaretinin, ticaretinin ve dünyanın bütün denizlerini dolaşan gemilerinin getirdiği şöhretin tadını çıkarmak istiyor [...]. Ve en önemsiz ve sıradan konulardan köy yaşamından sahnelere geçerken bile [...] bu sahneler öylesine saf bir neşe ve içten bir sevinçle dolu ki asıl içeriği bu neşe ve sevinç oluşturuyor sanki [...]: Her şeyi eşitleyen ve kötü olanı uzaklaştıran, hayatın Pazar günü bu. (*Esthétique*, ders notları, 1818-1829, Almancadan çev. S. Jankélévitch, Paris, Flammarion, "Champs", 1979, III. cilt, s. 313-314).

mini türetirken amacı aynı zamanda hayatın değerini kavramaktır. Hayatın değeri tam olarak Pazar günü anlaşılır, çünkü bütün hafta çalışılmıştır ve her gün pazarmış gibi yaşamak söz konusu değildir. Pazar gününü, yabancılaşılmış saate ve zamanın egemenliğine bağlı olan, hafta içindeki bir gün gibi yaşamak da söz konusu değildir.

Ama hiç beklenmedik biçimde Hegel burada, *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'nde yer alan, pek dikkat çekmeyen bir notta genel olarak hayatın anlamını değil de her birimiz için taşıyabileceği anlamı sorgulayan Kant'a katılır. Hayatın değeri, ne olursa olsun, "*zevk aldığımız şeyde*" bulunamaz. Böyle olursa "sıfırın altına düşer."[16] Burada yalnızca *yaptığımız* şeyin yerine *zevk aldığımız* şeyi koymak da söz konusu değildir. Bununla yetinmek, hayatın değerini *genel olarak* bildiğini iddia edenlerin hepsine kendini köle etmektir. Hiçbir şey bizi, hayata anlam vermek demek olan çalışmadan alıkoymaz. Bu "bizzat kendimizin" verdiği bir değerdir diye üsteler Kant. Bu değerin, yaptığımız, meydana getirdiğimiz şeyde bulunsa bile yaptığımız şeyin bize başka her şeyden üstün görünen bir amaca uygun olması gerekir. Bizi harekete geçiren ve koşturan bir amacın olması zorunluluğu bizzat doğaya yönelik bir amaç gibi görülebilmelidir. Arzu zorlayıcıdır. Dağları yerinden oynatmaya hazır değilse, o bir arzu değildir ve herhangi bir süvariyi harekete geçiremez.

Çağımızda "yapmak" ile "zevk alma"nın eşdeğerli olması zamanı lağvedip her birimizi hayatın değerine ilişkin soruyu sormaktan meneder. Hayatın değerini sorgulamak için, nesne olmayan ama hayata görkemini katan nesnelerin peşinde koşmak üzere insanın kendisine bir gecikme zamanı, bir süre tanıması gerekir. Yedinci gün güzel bir çalışma günü de olabilir, eğer bu çalışma bize hayatta olduğumuzu hissettirip bizi yeni baskılar altına sokmuyorsa tabii.

16 Kant, *Critique de la faculté de juger*, *age*, s. 432.

Sonuç

Yaşadığımız ve yaşamakta zorlandığımız, en küçük yaratıcılık imkânının bile elimizden alındığı hızlandırılmış toplumlarda gecikme iyileştirici oldu. Övgüye değer bir durum bu: gecikme yoğun iş programı hengâmesi içinde alınan bir nefestir; zamansallığın ayrılmaz parçası olan cömertliğe yeniden kavuşmayı sağlar. Hayata o küçücük ama belirleyici değişimleri gecikme katabilir.

Küçük bir kemirgenin bir aslanın hapsolduğu ağın iplerini güçlü ve öfkeli aslandan daha kolay kopardığına dikkat çeken La Fontaine'in anlattığı gibi, gecikme "zamanın uzunluğunu" deneyimletir.* Aslında La Fontaine daha o zamanda, masalda aslanın temsil ettiği, zamanla kurulan itkiye dayalı ilişkiyi eleştiriyordu. Bugün toplumların görülmemiş biçimde hızlanmasıyla en uç noktasına varan zaman kesitlemesi zamansallıkla itkiye dayalı bir ilişki kurmaya teşvik eder bizi. Zaman parçalara bölündükçe hız da o kadar artabilir. Zamanın bölünmesi onu bir ağa dönüştürür. Geçen her süre –postanede, süpermarket kasasında, telefonda– sabrı taşırır. Böylece ortaya çıkan hiçlik travma olarak yaşanır. Oysa zaman "boşluğu" zamansal ikâmetimizi yaşanabilir kılan şeydir, herkes için hayatın tuzu biberi olan şeyin orada barınmasına imkân tanır. Zamanla, zamansallıkla kurulan ilişkiyle barışık olmak, hiçle ama aslolana değerini kazandıran bir hiçle yaşamayı kabul etmektir. İtki ise bize soluklanma zamanı bırakmadan zaman boşluğunun çevresinde döner.

Aslanla Fare masalı, gecikmenin eyleme geçmeyi engellemediğini de anlatır; tersine, her gerçek edimin koşuludur. Eylem herhangi bir itkisel boşalımdan ayrı durur. Her eylem bir eyleme geçiş süreci gerektirse de, bu sonuncusu eylemenin ölçütü değildir. Eylem, zamanı öznenin çevresinde yoğunlaştıran bir zaman algısı ister. Bu öyle bir yoğunlaşmadır ki özne eylemi kaçırdığını

* La Fontaine, "Aslanla Fare", *La Fontaine Masalları*, çev. Orhan Veli, Yapı Kredi Yayınları, 2016, s. 35 (ç. n.).

bile düşünür. Değişim ânı gerçekten de bir andır – ne geçmişe, ne şimdiye ne de geleceğe ait olan o zaman parçasıdır. Ve bu an bir kendini aşma ânıdır. Eylem tuhaf biçimde kişinin kendisi üzerindeki hâkimiyetini bıraktığı andır: Kişi bir edimde bulunmak için kendini gözetlemeye bir son vermelidir. Demek ki bir vazgeçişi gerektiren fırsattan yararlanıp bir şeyler yakalamamız gerekir. Bu vazgeçiş itkiye kapılmaya benzer ama onun karşıt ucunda yer alır. İtkiye kapılma, hızlanmanın mantıklı sonucudur. İtki insanı ağa yakalanan aslan gibidir: çırpınır ama bir türlü kurtulamaz. Sürekli daha hızlı giderek aciliyeti alt edemeyiz. Masaldaki fare ise yavaş yavaş, bütünüyle çözüp açana dek, yalnızca ağı değil zamanı da kemirir. Gecikme, küçük kemirgenin karşısında geri adım atmadığı şeydir. Geç kalma takıntısı bugün masaldaki aslanı sarmalayan ağların karşılığıdır. Aslan gibi biz de geç kalma takıntısı içerisinde debeleniyoruz ama bu olurken itkiyi harekete geçirmekten başka bir şey yapmıyoruz ve daha da çok gecikiyoruz – bu kez kendimize geç kalıyoruz. Eylem, tam olarak doğru fırsatı yakaladığında bile, her zaman "gecikmelidir". Eylem hazırlığını yeraltından yapar. Hazırlanmak için daha önce mümkün olmayana, iş olup bittikten sonra geri dönmelidir. Bir bilinçaltı çalışmasıyla bile olsa –ki bilinçaltı her zaman bilinçten daha hızlıdır– anlama süresi olmaksızın hiçbir eylem mümkün olamaz.

Dolayısıyla gecikmeyi doğru kullanmak, yavaşlamak ya da yavaşlığa geri dönmek anlamına gelmez. Yavaşlığı gecikmeyle karıştırmak süreye karşı beslenen bir önyargı doğurur. Süre, yavaşlamaya razı gelmeden gecikmenin doğru kullanımı için fırsatlar sunar. Benzer biçimde gecikmenin övgüsü sabrın övgüsü değil, tersine, yalnızca asal süre bitimleriyle bağı olan bir iyediliğin övgüsüdür. Gecikmeyi doğru kullanmak, her birimiz için bize verilmiş yegâne gerçek armağan olan bir ömür olarak yaşandığında, zamanın ne kadar hızlı geçtiğini deneyimlemektir.

Gecikmeme takıntısı hiçbir gerçek bireysel ve kolektif ilerlemeye imkân tanımaz. Muhafazakârdır çünkü ilerlemeyi bir merdivenin yükselmesine indirgeyen muhafazakâr bir ilerleme anlayışına dayanır. Lévi-Strauss'un etnomerkezciliğin temeli olarak gördüğü, hatta muhafazakârlığın temeli sayabileceğimiz, bu ilerleme anlayışıdır – buna göre dünya yalnızca onu gözlemleyenin hareketine

göre değişir.[1] Dolayısıyla her türden gecikmeyi baskılamak, ritme uymayanları "geri kalmış" saymak anlamına gelen bir etnomerkezcilik biçimidir. Oysa ilerleme, tekrarlardan, birikmelerden ve kayıplardan oluşur. Öznel zaman gitgeller, muğlaklıklar, ivedilikler ve gecikmelerden oluşur. Her gecikmeyi baskılamak çocukluk psikolojisinin bütün kazanımlarını da tehlikeye atar. Gecikmeme saplantısı çocuklara çocuklukla vakit geçirmeyi yasaklar. Ancak biraz olsun yaşanmamış bir çocukluk, bütün hayatı yönlendiren soruların ve duyguların biriktiği büyük bir dağarcık olma işlevini yerine getiremez.

Gecikmenin yerinde kullanımı başkasının zamanını suiistimal etmeye izin vermez kuşkusuz. Düzenli olarak gecikenler can sıkarlar haklı olarak, ama zamanlarını "yönetemedikleri" gerekçesiyle rahatsızlık vermemelidirler. Suiistimalin kaynağı, gecikmenin kendisinde değil, tersine, uysallığının sınırlarını sınamak için birisini bekletmekten hoşlanmakta yatar. Zaten gecikme bir düzene oturtulamaz. Genel bir tutuma dönüşemez. Yoksa bozguncu işlevini kaybeder. Gecikme bizi şaşırtmalıdır. Geç kalanı bile şaşırtmalıdır. Sevincin koşuludur bu. Sevinç ve neşe veren gecikme bilinçaltının tezahürüdür. Kendimizle olan buluşmaya vaktinde varmaya yönelik temel ödevimizi hatırlatır bize... Bu bir zaman "zarfıdır" (*laps*), neredeyse bir sürçmedir (*lapsus*), beklenmedik bir sapmayla, zamansal durumumuzu yeniden kavramamızı sağlar.

Gecikme gerçekten de bizi zaman duygusunun dümen suyuna sokar ve zaman duygusu her şeyden önce gecikme duygusudur. Bu kimi kez biraz hüzünlüdür ama hüzün iyi bir akıl hocasıdır. Gecikme kaygısı bizi uyumun gereklerine boyun eğdirir, öte yandan gecikme uyandırır. Geç kalma korkusunun neden olduğu uykusuzluklar, öznel zamanın yağmasına karşı ilk başkaldırıdır. Uykusuzlukla barışamayız, onu gecikme sanatının ilk evresi olarak göremeyiz, acı çekmeyi rıza gösterilmiş eyleme dönüştüremeyiz. Gecikme, çağımızda zamanın elimizden alınmasına karşı çok büyük bir çözüm değildir belki ama, yine de iddialıdır. Gecikme, kaçırılmış, ne var ki kaçınılmaz olan bir süre sonuna dayalı olarak

1 "İlerlemekte olan insanlık [...] merdiven çıkmakta olan bir adama pek benzetilemez", Claude Lévi-Strauss, *Irk, Tarih ve Kültür* (çev. Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden, Metis Yayınları, 7. Basım: Kasım 2016, s. 36).

süreye erişim sağlar. Süre sonu yok sayılmamalıdır. O vardır. Onu reddedebiliriz ama bizi yakalar. Gecikmede dinamik bir kaygı yatar. O nedenle geç kalmak için zaman kaybetmemek gerekir. Fazla zaman kaybetmemek için gecikmekte acele etmek gerekir.

Geciken insan kıskanç biridir. Geciken insan kendi zamanını kıskanır. Can sıkıntısı çeken kişinin karşıtıdır. Can sıkıntısı zamanı öldürme arzusudur. Gecikme zamanı yaşatır. Canı sıkılan kişi ölüm ve garezin yakasını bırakmadığı bir katildir. Geç kalan zamana değerini teslim eder. İster bekleyen ister beklenilen olalım, zamanın değerini bütünüyle biliriz: Gecikme süreyi hissettirir, gerçeğe yeniden kavuşturur. Sahip olunamayana karşı sahiplenici olalım.

Hélène L'Heuillet: Sorbonne Üniversitesi'nde felsefe bölümünde doçent. *Raison publique* dergisinin yayın kurulu üyesi.
Kitapları: *Basse politique, haute police. Une approche philosophique et historique de la police* (Fayard, 2001); *La psychanalyse est un humanisme* (Grasset, 2006); *Aux sources du terrorisme, De la petite guerre aux attentats-suicide* (Fayard, 2009).

Çağımızın hastalığı: Zamansızlık, her yere ve her şeye geç kalma korkusu... Oysa geç kalmak iyidir.

Hélène L'Heuillet **Gecikmeye Övgü**'de çocuklukta ısrar etmek, uykusuzluk, annelik, çalışma yaşamının katı kuralları gibi olgular üzerinden zaman(sızlığ)ın hissedilen yüzlerini tasvir ediyor ve hayatı daha iyi anlamak için geç kalmaya davet ediyor bizi.

"Geç kalmak tam bir saplantıya dönüştü. Öyle ki her şey bizi erkenciliğe sürüklüyor. Günümüzde çocuklar bile çocukluktan çıkmak için acele etmeliler; hızlı gitmeliler – okumayı hızlıca öğrenmeli, hızlıca 'temel bilgilere hâkim olmalı', oradan oraya hızlı gitmeliler. 'Erken gelişen' bir çocuk sahibi olmak bütün ebeveynlerin hayali. Ama yaygınlaşan erken gelişmişlik, giderek daha sık görülen erken ergenlik ve erken menopoz olarak da kendini gösterdiğinde oturup ağlıyoruz."

ISBN 978-975-08-5210-7
9 789750 852107
20 TL
KDV'den muaftır.

THG 0461784 TNI